

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

HATVANHARMADIK ÉVFOLYAM

DR. HAHN ISTVÁN és DR. SCHEIBER SÁNDOR
TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTI

DR. LÖWINGER SÁMUEL

BUDAPEST, 1946.

MAGYAR ZSIDÓ SZEMLE

HATVANHARMADIK ÉVFOLYAM

DR. HAHN ISTYÁN és DR. SCHEIBER SÁNDOR
TÁMOGATÁSÁVAL SZERKESZTI

DR. LÖWINGER SÁMUEL

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST, 1946.

TARTALOM.

Scheiber Sándor: Löw Immánuel	1
Eugen Frenkel: Bibliographie der Schriften Immanuel Löws	6
Vidor Pál: Löw Immánuel és a budai község	12
Bakonyi József: A héber hangtan befolyása a jidis nyelvre	23
Bernáth Miklós: עולם הבא Túlvilág a Bibliában	27
Béla Bernstein: Die Anfänge der Judengemeinde in Nyíregyháza	51
Csetényi Imre: A provisorium korának zsidó művészei a napisajtó tükrében	63
Fényes Mór: Dogmatikai állásfoglalás az imaformulákban	66
Fokos-Fuchs Dávid: Jelentéstani analógiák	74
Friedman Dénes: A zsidó tudomány száz éve	80

Héber rész.

3	שמואל חיים בירנפלד: ברכת אברהם חיים
5	צבי בלש: מבוא לחקירת עקבות ההדשים של התישבות היהודים בפנוניה

LÖW IMMÁNUEL.

Löw Immanuel ma 90 éves lett, de a magyar-zsidó tudomány eddig elmulasztotta méltó módon hódolatát nyilvánítani a „földkerekség legtudósabb papja“ előtt (Blau Lajos jellemezte így), aki a magyar zsidóságnak egymaga is világhírt szerzett. Pedig a babérokkal különben nem vagyunk fukarok, csak az azokra érdemesektől sajnáljuk. Ennek a szomorú igazságnak épp Löw Immuellle kapcsolatban már Móra Ferenc adott kifejezést. Hadd örökössük meg ezt a ragyogó írást Löw Immanuel Emlékkönyvének élén. A nagy szegedi író egy génuai könyvkereskedővel folytatta az alábbi beszélgetést:

„— Hát valami magyar író is ismernek-e itt? — kérdeztem nem nagyon kíváncsian, csak éppen, hogy a szó több legyen vele. Tudom én azt úgylis, hogy csak bolondítjuk mink magunkat azzal, mintha valahol számontartanának bennünket a világ boltjában.

Signore Naldi egy kicsit följebb tolta a pápaszemét a homlokán, azután igent bólintott.

— Hogyne, éppen most jött meg Leipzigról a Löw főrabbi könyvének a második kötete.¹ Tetszik ismerni?

Azzal elem teszi a *Die Flora der Juden* második kötetét, amely a *Pedaliaceae*-ktől a *Zygophyllaceae*-kig ismerteti a füveket és fákat, a bokrokat és virágokat, amelyek az örökkévalóságig illatozni fognak az emberiség szent könyveiben. Hatodfélszáz oldalas könyv, kezdődik a *szezam*-mal, a *pun sisim*-mel, az ós Babilon misztikus növényével, amely Ali babának megnyitotta a negyven rabló kincses barlangját és végződik az *arameus sabbará*-val, a *Peganum harmala*-val, amelynek egy-két bokra a török hódoltság hagyatékául ma is él még a Gellért-hegyen, ha meg nem halt azóta, mióta én láttam. A talmud és a biblia növényeinek a legszigorúbb tudományos módszerekkel való botanikai, nyelvészeti és kultúrtörténeti monográfiája ez a könyv. Kertté elevenítése a legősibb herbáriumnak, amelyen mindmáiglan érzik az Isten kezének szentsége, aki még akkor konzerválta azt az emberek fiainak számára, mikor a maga fiainak érezte őket.

— No, ugy-e, hogy van itt magyar író is? — néz rám elismerést várva Naldi úr, míg elem teszi a tavaly megjelent harmadik² kötetet is, amely elsőnek jelent meg s nekem is megvan otthon.

De én csak hallgatagon dobolok a két súlyos volumenem, amelyet elsőrendű kiállításban, nyilván óriási költségen adott ki a leipzig-i cég, az amerikai Kohut-alapítvány kamataiból. A zsidók flórájáról szól, Nöl-

¹ Helyesen: a harmadik.

² Pontosabban: második.

deke és Schweinfurth uraknak van ajánlva és az első oldalon a bécsi H. P. Chajes mond mélységes hálát a tudomány minden barátja nevében a könyv megjelenéséért a Kohut Sándor leszármazottjainak, aki félegyházi zsidógyerekből lett Newyork rabbijává és a biblia-tudomány nemzetközi nagyságává. Olyan könyv, amelyet a világon mindenütt forgatni fognak mindazok, akik botanikával, vagy keleti nyelvészettel, vagy biblia-tudománnyal foglalkoznak s csupa olyan név, a szerzőt is beleértve, amelynek viselői közül minálunk egyet se eresztené tudományos pályára a numerus clausus. És ezt vállaljam én magyar könyvnek és kérkedjem vele, hogy ezt az én földim írta, a szegedi zsidópap, a könyvek és virágok nagyszerű öreg embere?

Nem tagadhatom le, mert benne van az előszóban, röviden, lapidárisan, történelmi hűséggel. Ez a könyv, dologtevő esztendőök hosszú sorának koronája, íródott Szegeden, még pedig tizenhárom hónapon keresztül, 1920 április 23-tól 1921 június 11-ig *vizsgálati fogságban*, amit a külföldi tudós világa nyilván csodálkozva vesz tudomásul. Mert a börtön magányát, amelyet csak az ör léptei és a kulcsok csörömpölése zavarnak, általában nem sorolják az ihlet forrásai közé. Csak a legfigyelmesebb agy s a maga igazát ismerő erős lélek, a *conscia mens* recti képes arra, hogy a mezők liliomaival elhessegesse magától az uccáról beleskelődő gyűlölet komor árnyait és a rabság megállított mutatójú óráiban szabad szellemével olyan monumentumot emeljen magának, amelynek tövében rágalmazói egynapos penészek se lehetnek.

Naldi úr valami *Rivista*-t is mutogat nekem, amelyben egy olasz akadémikus éppen most ír a szegedi főrabbi könyvéről és azt kérdi tőlem, hogy ugyebár a dottore Löw is akadémikus?

— Hogyne. — hazudom neki fanyalognva és arra gondolok, hogy nem az és ha az lett volna is, bizonyosan kizárták volna. Azután fogom a kalapom, mielőtt megkérdezhetné az olasz, hogy hát Magyarországon mit szólnak a dottore Löw könyvéhez? Mert több már esztendejénél, mikor az első kötet megjelent belőle, de egy sor ismertetés nem sok, magyar nyelven annyit se olvastam róla.³

*

Löw Immánuel 90. születése napján egy darab élő történelem előtt tisztelgünk. Születése a Bach-korszakra esik (1854). Hetven éve, hogy első beszédét elmondotta a szegedi zsinagógában,⁴ ez egyben első nyomtatásban megjelent írásműve is. 90. születésnapja egybeesik tehát írói munkásságának hét évtizedes fordulójával is. Ebben a beszédben, amelyet Löw Lipót a „legtisztább atyai boldogság érzésével”⁵ hallgatott, így fohászkodik a fiatal rabbijelölt: „Adj Uram erőt, hogy ne fáradjak el igéd kutatásában és hirdetésében, mert igéd tanít meg

³ Pálmák és pályák. Világ. XVI. 1925. 99. szám (május 3). Újból lenyomatva Beszélgetés a ferdetoronnyal c. kötetben. Budapest, Genius-Lentos kiadás. 123—126. Kivonatát adja: Goitein György, MZsSz. LII. 1935. 54—55.

⁴ „És est idején világosság támad!” Ünnepi beszéd, tartotta a szegedi zsinagógában 1874 (5635) Sátoros Ünnepeán Löw Immánuel. Szeged, 1874.; újból: Löw Immánuel beszédei. Szeged, 1900. 249—261.

⁵ Löw Immánuel: Búcsúszavak. Löw Lipót végtisztessége. Szeged, 1876. 27.

bennünket élni és halni.” A Gondviselés kegyelméből hetven év után fáradhatatlanul kutatja és hirdeti Isten igéjét. 1881-ben terjeszti be doktori értekezését (Aramäische Pflanzennamen. Leipzig, 1881.) a lipcsei egyetem filozófiai fakultásához és H. L. Fleischer, a mult század vezető orientalistája, úgy nyilatkozik róla, hogy Chwolsohn Ssabier-je óta ilyen tudós díszertációt nem olvasott.⁶

1927-ben a magyarországi kongresszusi zsidóság első felsőházi képviselője lesz s még tisztsége idején szűnik meg az izraelita hitfelekezet felsőházi képviselete. Első prédikációja hatvanadik fordulóján azonban ezeket mondotta: „A multak kőrös, feledkező tarlójára jár az öregek melázó emlékezése; tarlózgat, kocsánóz, böngész, bilingérez. Nem néz már a jövőbe, de nem mond le soha az ígeszülte reményről, hogy est idején világosság támad!”⁷

*

Hódolunk a 90 esztendőös tudós előtt. Külön hely illeti meg őt tudományunk történetében mint irányítót és ösztönzőt. Nem volt soha katedrája — bár hívták többfelé is külföldről⁸ —, nem voltak tanítványai, de a vidéki város csöndes paplakának íróasztala mögül messzibbre hangzott a szava, mint bármely katedráról és munkáival, leveleivel több tanítványt nevelt, mint sok más tanár. Elég átolvasnunk írásainak jegyzékét,⁹ hogy képet nyerjünk, milyen jelentős irodalmi vállalkozások indultak meg, vagy készültek el Löw kezdeményezésére, segítségével, jegyzeteivel, ellenőrzésével, átdolgozásában. A sok mű közül emlékeztünk itt adalékaira a Gesenius-szótár 9. és 10. kiadásához, Krausz Sámuel Griechische und Lateinische Lehnwörter-hez és a neki dedikált Talmudische Archäologie-jához, vagy a Theodor—Albeck kiadta Beresit Rábbá-hoz. A jeruzsálemi Héber Egyetemnek Löw 80. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségén ezért méltán nevezhette őt Klein Sámuel „a felnövő tudós nemzedék nevelője”-nek.¹⁰ Tény, hogy reália-kutató munkái Palesztinában iskolát teremtettek. A mások irodalmi törekvéseinek gondozását előbbreválónak tartotta a magáéinál, amelyek a szegedi hitközség nagyméretű papi munkájának pihenő óráiban nyithatták csak virágjukat. „Meine wissenschaftlichen Arbeiten sind einm mühevollen Amte abgerungen” — írja a Die Flora der Juden II. kötetének előszavában. Ha vizsgálati fogságának tizenhárom hónapja nem kényszeríti hivatalos teendői szüneteltetésére, félévszázados tudományos adatgyűjtését aligha tudta volna tető alá hozni. A Die Flora der Juden négy kötetének megírása és sajtó alá rendezése így is újabb évtizedbe tel.

Elete e főművében a keleti nyelvészet segítségével, a botanika eszközeivel feltárja és Linné rendszerében bemutatja a Szentírás, a talmud és a középkori zsidó irodalom növényvilágát; megfejti a bennük

⁶ Löw: Die Flora der Juden. II. Wien und Leipzig, 1924. IX.

⁷ Kétszáz beszéd. I. Szeged, 1939. 213—214.

⁸ Önéletrajzában (Egyenlőség. XL. 1921. 14. szám) felsorolja. Ennek alapján Sós Endre: Zsidók a magyar városokban. Libanon kiadás. 1941. 76.

⁹ Eugen Frenkel, MGWJ. LXXVIII. 1934. 236—255.

¹⁰ U. o. 256.

található növényneveket; vizsgálja szerepüket és jelentőségüket a zsidóságban: halachában, rítusban, aggádban, folklórebán, orvostudományban, héber költészetben (ilyenkor a megfelelő sorokat *saját* műfordításában adja), családnevekben, szépművészetben stb.; továbbá zsidók szerepét az egyes növények termesztésével és terjesztésével kapcsolatban az idők során. Ez a kerete az egyes fejezeteknek, — mondhatni: az egyes monográfiáknak. Ezen belül azonban munkájának szinte minden lapján találhatók példák szerencsés szövegre, szellemes töazonosításra, találó szentírásmagyarázatra. Ludwig Köhler tömören jellemezte a Florát: „Die Flora der Juden ist ein erstaunliches und wunderliches Werk, an Stoff ein Ozean, an philologischem Wissen ein Mirakel, an systematischem Aufbau ohne Tadel, an beziehungsweise Mitteilungen aus der Volkskunde, Heilkunde, Sinnbilderwelt der Dichtung des Judentums gleich einem alten Riesenschloss mit immer und immer neuen Wandeltreppchen oder dem überraschenden Ausblick auf eine unvermutete Flucht von Gemächern und Räumchen.“¹¹ Voltak természetesen Löwnek is előmunkásai az utolsó két évszázadban,¹² de *neki* sikerült végleg meghódítania ezt az őserdőt a kultúra számára. Művével nem csupán a zsidó tudományt gyarapította, hanem új területet szerzett a reáliák történetének és az egyetemes kultúrtörténetnek.

Hasonló módszerrel dolgozza fel Löw a zsidó állat- és ásványvilágot. Előbbi művéből számos fejezet látott napvilágot — különösen emlékkönyvekben — az 1906–1935 években, azontúl az ilyen gyűjtőmunkákba a Mineralien der Juden-ból ad közre egy-egy fejezetet, legutóljára az aranyról és ezüstről küldött hatalmas tanulmányt a Leo Baeck 70. születésnapjára készülő jubilaris műbe. *Fontos feladat volna ezeket a szélszórta megjelent tanulmányokat összegyűjtené kiadni két kötetben.*

Meg kell emlékeznünk Löw Immanuel sokirányú tudományos érdeklődési köréből még egyről: a folklórhoz való vonzódásáról. Kifejezésre jut ez növény-, állat- és ásványtani kutatásaiban is, amelyekben legtöbbször külön fejezettel szerepel a folklóre. *Ónálló* tanulmányokban dolgozza fel a zsidó irodalom adatait a csókról,¹³ az újakról¹⁴ és a könnyről.¹⁵ Löw érdemének kell betudnunk azt is, hogy Löwinger Adolf, szegedi rabbi, a folklóre eredményes munkása lett.

*

Tisztelegünk az irányban és termékenységben egyedülálló nagy magyar-zsidó prédikátor előtt, aki hét évtizedes papi pályáján változatlanul hirdette és megvalósította a régi aggádai derásák követését. „Amit Zuz Gottesdienstliche Vorträge der Juden-nak nevezett alapvető, híres

¹¹ Ludwig Köhler: Immanuel Löw. Neue Zürcher Zeitung, 1934. Jan. 21.

¹² Jávorka: Vorgänger der „Flora der Juden“. MGWJ. LXXVIII. 1934. 232–236.

¹³ A csók. Szeged, 1882. Németül is: MGWJ. LXV. 1921. 253–276., 323–349.

Magyarországon még Solymossy Sándor foglalkozott a tárggyal folklórisztikus szempontból. Lásd értekezését: A csók eredete. Ethnographia. XXXIX. 1928. 71–82., 190–191.

¹⁴ Die Finger in Litteratur und Folklore der Juden. Kaufmann-Gedenkbuch. Breslau, 1900. 61–85.

¹⁵ Tränen. Chajes-Gedenkbuch. Wien, 1933. 96–148.

könyvében, az a formában és tartalomban zsidó hitszónoklat.¹⁶ *Ő* maga jellemezte legjobban beszédeit: „Megkísértette tömör, szobros szabású szóval hirdetni az igét és megtalálni a jelen tükröződésének megértését a multnak szent ígében.“¹⁷ És a régi foglatba beleért hetven év minden eseménye, problémája, színváltása, s a régi foglatba belésumult örökifjú lelke nek szűrőjén keresztül az új idők új szelleme. Irodalmi eseményekké emelkedtek Adár hetedik emlékbeszédei, amelyek 1940-ig az év zsidó történetét adták kopjafákon. Emlékbeszédeit bevezető — leginkább a pijutokra emlékeztető — cizellált héber verseit Palesztinában külön kis kötetben tették közzé.¹⁸

*

Többször történt már kísérlet arra, hogy Löwöt Emlékkönyvvel tisztelje meg a tudós világ. 1914-ben nagynevű orientalisták: Barth, Bezold, Elbogen, Goldziher, Mittwoch és Nöldeke készítettek elő Emlékkönyvet Berlinben Löw 60. születésnapjára.¹⁹ Löw értesülve róla — a háború követelte jelentősebb kötelességekre hivatkozva — elhárította magától. Ebben az esztendőben barátai és tisztelői közül — különböző folyóiratokban — mégis nem egy ajánlotta dolgozatát az ünnepeit tudósnak.

1927-ben a közeledő 75. születésnapra Blau Lajos és Heller Bernát terveztek jubileumi kötetet. Közreadom itt Löwnek Hellerhez intézett levelét, amelyből kitűnik a jubilánsnak ismételt szabadkozása (1927. X. 14.):

„Véletlen megtudtam hk. közgyűlésünk meghívójából, hogy nekem szóló Festschriftet terveznek. Dr. Biedl úr szavaiból úgy értem, hogy Önök a kezdeményezők. *Nagyon* kérem Önt is, a rektor urat is, tegyenek le erről a szándékról. Sok okom van reá, hogy ne kérjek e szép megtiszteltetésből, de nem részletezem, csak *nagyon* kérem, hártisa el rólam ezt a serleget. Az a körülmény, hogy nem kívánom a Festschrift létrejöttét, nem von le abból a hálás érzésből semmit, amellyel a kezdeményezőknek tartozom.“

1934-ben végre megjelent a 80. születésnapra egy Emlékkönyv Boroszlóban, mint a Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums ünnepi száma²⁰ a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, a Szegedi Izs. Hitközség és az Alexander Kohut Memorial Foundation támogatásával. *Külföldön* jelent meg a kötet, bár munkatársai jórészt magyarok, vagy magyar származásúak voltak.

Magyarországon most első ízben jelenik meg ünnepi kötet Löw Immanuel tiszteletére. A kötetet megboldogult Heller Bernát professzorral való társszerkesztésben akartuk kiadni. Hozzám írt levelei és lapjai 1942. IX. 24-től állandóan ébrentartják az Emlékkönyv dolgát. Utolsó látogatásomkor halálós ágyn meg átnézte a munkatársakhoz küldendő felszólító leveleket. Amikor tehát útjára bocsájtjuk a magyar-zsidó tudomány Löw iránti hódolatának első *ithoni* megnyilvánulását, kegyelettel emlékezzünk meg Heller Bernátról, Löw „legmeghittebb barát-járól“,²¹ akinek meleg érdeklődésével és szellemi támogatásával indultak meg ennek az Emlékkönyvnek munkálatai.

Dunaföldvár, 1944. I. 20.

¹⁶ Löw. A Budai Izs. Hitk. Ért. XXII. 1934. 7. szám.

¹⁷ Kélszáz beszéd. I. 214.

¹⁸ *שינוי מכתמים וכתובות מאת ליבש לעף ובנו עמנואל* Jeruzsálem, 1937.

¹⁹ Löwinger Adolf, Magyar Izrael. VII. 1914. 46.

²⁰ LXXVIII. 1934. 1–256.

²¹ Löw levele Heller Bernátnak 1943. III. 1.–ről.

BIBLIOGRAPHIE DER SCHRIFTEN IMMANUEL LÖWS.

— Ergänzung und Fortsetzung —

Die folgende Zusammenstellung ist eine Ergänzung und Fortsetzung der Bibliographie, die in der „Festschrift Immanuel Löw zum 80. Geburtstage“ (1934 M. und H. Marcus, Breslau), in einem Sonderheft der Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums erschien, darum fahren wir hier mit der dort begonnen Nummerierung der einzelnen Schriften fort.

Ergänzungen

1886.

387. Löw és Kulinyi: Válasz. MZsSz 2, 118.
388. A 90-edik zsoltár. Mózesnek imája — Isten emberé. Protestáns Pap 39 f.
389. A 121. zsoltár. Protestáns Pap 359.
390. A chevra kadisák eredetéről. (Mutatvány Löw-Klein: „A szegedi Chevra Kadisa 1787-től 1887-ig“ c. műből.) E-g 51.

1887.

391. Juda Halévi יידיש. Fordítás. MZsSz 358 f. Kirjath Sefer 15: 362.

1888.

392. Jelentés a szegedi kir. ker. börtönben letartóztatott zsidók lelki gondozásáról az 1887-edik évben. MZsSz 313 f.
393. A szervezés. MZsSz 167—172, 217—222.
394. A kúria és a rabbiképesítés. E-g 14.
395. Perls Armin: Ünnepi és alkalmi prédikációk. Első kötet. Ünnepi prédikációk. Szekesfehértvár 1888. E-g 15.
396. A pesti iskolai felügyelő E-g 17.
397. Még egyszer: Cultusminister és akadémiai elnök. E-g 26.
398. Az új rendelet. E-g 26.
399. Quid nunc? E-g 27.
400. Az országos szervezés és a felekezeti tanügy. E-g 27.
401. A szervezés és az orthodoxia. E-g 29.
402. Kell-e zsidó iskola? (Egy kis statisztika.) E-g 30.
403. A szervezés és a rabbiképesítés. E-g 32.
404. A pesti zsidó anyakönyvvezetés. E-g 36.
405. Tűnő a lét. (Vers Hagenbach K. R. német eredetije után) Protestáns Pap 185 f.
406. Egy pár megjegyzés. Protestáns Pap 212.
407. Defectus totalis praepulii. Verhandlungen der Berliner Gesellschaft f. Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Z. f. Ethnologie-Beilage. XX. 126 ff.

1889.

408. A trónörökös halálára. E-g 5.
409. Hochmuth Abraham. E-g 23.
410. Iskolai értesítők. E-g 27, 28, 29.
411. Az Izs. országos iroda válasza. E-g 45.
412. Szemelvények a zsoltárokból és Jeremiás siralmaiból. Sz. S. 15. 8°.

1890.

413. Iskolai értesítők. E-g 31, 32, 33.
414. A vásárhelyi eset. E-g 47.

1892.

415. Praecedensek. E-g 4.
416. A makói zsidó hitközség történetéhez. E-g 45.

1893.

417. Március 15. Prédikáció. E-g 12.

1895.

418. Az aradi „áldás“-ról. Memorandum. E-g 46.

1896.

419. Beszéd az országos értekezleten. Neudruck von Nr. 93. in E-g 46.
420. A horgosi vásártéren elmondott ünnepi beszéd. Prédikáció. E-g 19.
421. A szegedi zsidó népiskola. (Barna és Csukási: A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája. II. kötet. Budapest 1896. 3—24 lap, nagy 8°).

1900.

422. Spajzollam egy fiblit. Magyar Nyelvőr 576.

1903.

423. Templomszentelő. Neudruck von Nr. 129. in Szegedi zsidó népiskola értesítője. Sz. p. 3—9.
424. Tájéktész. Magyar Nyelvőr 569.

1904.

425. „Köz“ összetételei 1790—1863. Magyar Nyelvőr 157 f.

1905.

426. Erzsébet. Gábel Gyula: Erzsébet királyasszony emlékének c. műben. Budapest. S 116.

1913.

427. A gyengeelméjűek osztálya. A gyermekvédelem lapja c. folyóiratban. Budapest 238 f.
428. Magyarázatok. Magyar Nyelvőr 379.

1914.

429. Sirversek a szegedi zsidó temetőből. Mult és Jövő S 38 f.
430. Oroszlán Judaeus. Magyar Nyelvőr 34.

1916.

431. Eötvös Károlyról. E-g 28.
432. Megjegyzések. Magyar Nyelvőr 86.
433. Tájszokról. Magyar Nyelvőr 134.
434. Az ikerszók „b“ hangú képzése. Magyar Nyelvőr 409 f.
435. Szögek. Magyar Nyelvőr 415 f.
436. A király. Két emlékbeszéd. Neudruck der Nummern 167—168. Sz. 15 S.

1917.

437. A korona. Prédikáció. Neudruck von Nr. 273. Sz. 7 S.
 438. Goldziher dékán. E-g 23.
 439. Tájszokról. Magyar Nyelvőr 294 f.

1918.

440. Iljú királyunk. Prédikáció. Neudruck von Nr. 287. Sz. 4 S.
 441. Güdemann. E-g 32.
 442. Vások rá a fogá. Magyar Nyelvőr 241.

1920.

443. A hazaszeretetről. E-g 18.
 444. A magyar nemzet örök. E-g 18.
 445. L. I. beszédeiből. Közli Venetiánér Lajos. E-g 19. 20.
 446. Hazaszállnak... Prédikáció. E-g 40.
 447. A cimer. Prédikáció. Mult és Jövő 18.

1921.

448. Önéletrajz. E-g 12.
 449. Heller Odön. Gyászbeszéd. Mult és Jövő 38.
 450. Ki volt Goldziher Ignác? E-g 46.
 451. Fohász a zsidóságért. Zsidó Szemle 48.

1922.

452. Sevőosz. Prédikáció. Mult és Jövő 22.
 453. A szép ismeretlenhez. Alexander Blocktól. Műfordítás. Mult és Jövő 40. 41
 454. Beóthy Zsolt. Emlékbeszéd. Neuabgedruckt in Mult és Jövő 43.

1923.

455. Madách. Emlékbeszéd. Neuabgedruckt: D-g 29. VII. 1934.
 456. Ünnepi búcsúbeszéd a szegedi zsidó iskola három tanítójának nyugdíjba vonulása alkalmából. Izr. Tanügyi Ertesítő 141 f.
 457. Sorjáz. Magyar Nyelvőr 90.
 458. Ad vocem magvaváló. Magyar Nyelvőr 67.

1924.

459. A szegedi emléktáblák. Feliratok és emlékbészéd. Mult és Jövő 16 ff.

1925.

460. Emléksorok. A pápai izr. nőegylet százéves jubiláris emlékalbuma. Pápa 45.
 461. Emléksorok. Izr. Tanügyi Ertesítő 8.
 462. A temetői felirat. Fordítás. Mult és Jövő S 78.

1926.

463. דוגמאות. Festschrift zu Ehren Ludwig Blau. Wien. 195 f.

1927.

464. Mezey Ferenc. Országos Egyetértés.
 465. Dr. Fischer Gyuláról. Országos Egyetértés 20.
 466. Beszéd a felsőházi mandátum átnyújtásakor. E-g 4.

1928.

467. Ben Jehuda, Millon, Band VII. OLZ 4.

468. Adar hetedik emlékbészédé Chajes bécsi főrabbról. Zsidó Szemle 6.
 469. L. I. Adar hetedik beszédéből. Országos Egyetértés 13–14.
 470. Niszán. Prédikáció. Országos Egyetértés 13–14.
 471. Beszéd a Felsőházban. E-g 11.
 472. Mezey Ferencről. Mult és Jövő 138.
 473. Ellenhatás. Prédikáció. Mult és Jövő 243.
 474. Olvasás közben. Magyar Nyelvőr 64.

1929.

475. A szegedi 50 év. Jubileumj beszéd. A Szegedi zsidó hitközség évi jelentése. Sz. p. 7. 12–14.
 476. A szegedi árvíz. Prédikáció. Országos Egyetértés 13.
 477. Baracs Károly. Héber és magyar sírvers. A budai izr. hitközség értesítője 6.
 478. Felsőzolás a Jewish Agency ülésén Zürichben. Országos Egyetértés 32.
 479. Ludwig Blau-Festschrift. OLZ 754.

1930.

480. A mi fásításunk. Prédikáció. Mult és Jövő S 9.
 481. Semini. Prédikáció. Mult és Jövő 209.
 482. French Glosses in the Commentaries of Rashi. J.Q.R. N.S. XXI. 327 f.

1931.

483. המונות in dem Papyrus von Elephantine. WZKM 415 f.
 484. Pészach. Ima. Zsidó Szemle.

1932.

485. Emlékbeszéd Seltmann Lajos felett. Seltmann Lajos főrabbi emlékezete. Szeged 31 ff.
 486. Bevezető Tardos-Taussig Ármin: Jelképes síremlékek c. füzetéhez. Szeged, 3 f.
 487. Kínai költőkből. Műfordítás. Mult és Jövő 70.

1933.

488. Pészach. Ima. A budai izr. hitközség értesítője. 3 f.
 489. Zsongit. Magyar Nyelvőr 125.
 490. Adás-vétel. Magyar Nyelvőr 130.

Neuerscheinungen

1934.

491. Hat javunk. Adar hetedik emlékbészéd 5694. Szeged. 16 S.
 492. Lissa. Ein Bruchstück aus meiner Fauna der Juden. MS 271 ff.
 493. Hősök ünnepe. 1934. V. 27. Egyetemzáró. 1934. V. 29. Sz. 8 S.
 494. Tanévzáró. 1934. VI. 24. Sz. 2 S.
 495. J. keznico. Deutsch-Hebräisches Wörterbuch. MS 78 : 374.
 496. Madách. Emlékbeszéd. Siehe Nr. 312. Neugedruckt D-g 29. VII.
 497. Szín és valóság. Az ember tragédiája első Dóm-téri előadásának napján
 1934 VIII. 4. Berichtiger Abdruck aus D-g. 2 S.
 498. Blume auf Gräbern. Nachtrag zu Flora 4, 340. Z.f.d.G.d. Juden in Deutschland 5 : 252.
 499. Hatvan év. Sz. 1 S.
 500. Vallomás. Mult és Jövő 25 : 102.

1935.

501. A hatvanadik év ünnepei. Sz. 1935. 34 S.
 502. Hét oszlop. A szegedi zsidó nőegylet centennáriuma 1935. II. 24. Sz. 8. S. Neuabgedruckt : Zsidó Szemle 1. III. 1935.

503. **Élők.** Adar hetedik emlékbeszéd 5695. Sz. 16 S.
 504. **Das Salz.** Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. SA aus Jewish Studies in Memory of George A. Kohut. New York. 34 S.
 505. **עובן אדרנסן** MS 79 : 55 f.
 506. **Rambam.** (és) **Mózes.** Sz. 16 S.
 507. Notizen zu Realien bei Maimuni. MS 79 : 159—164.
 508. **Wimmer Fülöp.** 1935. V. 26. Sirköavató. Sz. 8 S.
 509. **Virág és vallás.** 1935. VI. 8. Sz. 8 S.
 510. **A hatvanadik jahrzeit.** Sz. 3 S.
 511. **Dalos karmester.** Sz. 2 S.
 512. **Der Badeschwamm.** Ein Kapitel aus meiner Fauna der Juden. MS 79 : 422—431.

1936.

513. **Nyolc zsolárvers.** Adar hetedik emlékbeszéd 5696. Sz. 20 S.
 514. **Hitünk gyökérszálai.** Sz. 12 S.
 515. **Hakóhol.** 1936. VI. 11. Sz. 10 S. Nochmals erschienen : A XXII. izr. közsgkerület 1936. VI. 11. közgyűlésének jegyzőkönyve. Sz. p 4—12.
 516. **Bodenheimer, Animal Life in Palestine.** Jerusalem, 1935. MS 80 : 297—300.
 517. **Ha-iddana.** Off-print from Hebrew Union College Annual, Volume XI. 193—206.
 518. **Ein neues Lehnwort aus dem Griechisch-Lateinischen** (trulla). MS 80 : 362.
 519. **Ósámnú.** 1936. IX. 26. Sz. 8 S.
 520. **Kun Izidor dr. Gyászbeszéd.** SzN 1936. X. 30. 1 Kolumne.
 521. **Ein Lösungsversuch** **תפורין**. MS 80 : 454.
 522. **Marmor.** Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. Off-print from Occident and Orient. Gaster Anniversary Volume. London p 374—379.

1937.

523. **Specularia** **אספקלריא** SA aus **ספר הויבל לפרופ' שמואל קרויס** Jerusalem 1937. p 10—14.
 524. **Mózes tíz neve.** Adar hetedik emlékbeszéd. Sz. 20 S.
 525. **Árvaház és inasothon.** 1937. II. 25. Sz. 4 S.
 526. **Das Eisen.** Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. Eugen Mittwoch-Festschrift. MS 81 : 25—55. SA 45 S
 527. **Das Zinn.** Ein Kapitel aus dem Mineralien der Juden. Dr. Jakob Freimann-Festschrift. Berlin. 8 S.
 528. **Brody, Diwan of Eleasar ben Jaakob ha-Babli.** MS 81 : 186—188.
 529. **Rafael Patái, Hamajim.** MS 81 : 252. f.
 530. **Sefer hajobel li-Professor Semuel Krauss.** MS 81 : 255 f.
 531. **Bruno Schindler, Gaster Anniversary Volume.** MS 81 : 305—309.
 532. **A fővény** (A fenyér) Ros hasónó első napja. Sz. 4 S.
 533. **Torczyner, Die heilige Schrift neu ins Deutsche übersetzt.** Mull és Jövő p 248.
 534. **5698. Tisri.** Sz. 12 S.
 535. **Semuel Krauss, Tossefol ha-arukh haššalem.** Wien 1937. MS 81 : 509.
 536. **Menko Max Hirsch, Responson des Etz Hajim.** Berlin-Antwerpen 1936. MS 81 : 515.
 537. **רשויות מכתמים וכתבות מאת ליבש לטף ובנו עמנואל.** Jerusalem S 56. 8º.
 538. **Fényszóró drágakövek.** Emlékkönyv dr. Mahler Ede 80. születésnapjára. Budapest. p 466—468.

1938.

539. **Szegedi Leányegyesület 1887—1937.** Sz. 1938. 8 S.
 540. **Biedl Samu.** Gyászbeszéd. 1938. III. 2. Sz. 4 S. Neuausgedruckt in A szegedi izr. hitközsg értesítője. Sz. p 11 ff.
 541. **Tizenkét forrás.** Veadari emlékbeszéd 5698. Sz. 20 S.
 542. **Elmélkedés pészach hetedik napján.** 1938. IV. 22. Sz. 2 S.

543. **A zsidó törvény.** A Felsőház jegyzőkönyve 1938. V. 24. Nochmals erschienen : A XXII. izr. közsgkerület értesítője 1938 július. p 1.
 544. **Intelmes hang-úly.** 1938. VI. 6. Sz. 4 S. Nochmals erschienen : A XXII. izr. közsgkerület 1938. VI. 6. közgyűlésének jegyzőkönyve p 3—4.
 545. **M. Wald, Die arabischen Glossen in den Schriften der Geonim.** Oxford 1935. MS 82 : 210.
 546. **A Himnusz.** Újság. Budapest 1938. VIII. 9. p 8.
 547. **הדרה.** Ha-teba wehaarez 5 : 517—519.

1939.

548. **A szentely fűszerszámai.** Adar hetedik emlékbeszéd 5699. Sz. 16 S.
 539. **A második zsidótörvény.** Újság. Budapest 1939. IV. 15. p. 5.
 550. **Kétszáz beszéd 1919—1939** I : 8 + 488. II : 8 + 382, insgesamt 886 S.

1940.

551. **Tíz serleg.** Adar hetedik emlékbeszéd 5700. Sz. 16 S.
 552. **5700 Pészach VIII.** 1940. IV. 3. Kiss Arnold-Emlékkönyv. Budapest. p. 123—124.
 553. **Das Kupfer.** Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. Hoífer-Emlékkönyv. Budapest. SA 22 S.

1941.

554. **Der Diamant.** Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. SA aus Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller. Budapest 11 S.

1942.

555. **Antimon.** Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. SA aus Dr. Samuel Kohn-Gedenkbuch. Budapest 10 S.
 556. **Horthy István.** 1942. VIII. 20. Gyászbeszéd. Szeged. 1 S.

1943.

557. **Das Blei.** Ein Kapitel aus meinen Mineralien der Juden. SA aus Prof. Michael Guttman-Gedenkbuch. Budapest. p. 260—272.

* * *

Dem Inhalt nach lassen sich diese insgesamt 171 Schriften wie folgt einteilen :

a) **Predigten :** 408, 417, 419, 420, 423, 426, 436, 437, 440, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 451, 452, 454, 455, 456, 459, 468, 469, 470, 473, 475, 476, 480, 481, 484, 485, 488, 491, 493, 494, 496, 497, 499, 501, 502, 503, 506, 508, 509, 510, 511, 513, 514, 515, 519, 520, 524, 525, 532, 534, 539, 540, 541, 542, 544, 548, 550, 551, 552, 556 insgesamt 65 Nummern.

b) **Sprachwissenschaftliches :** 472, 424, 425, 428, 430, 432, 433, 434, 435, 439, 442, 457, 458, 463, 474, 483, 489, 490, 492, 498, 504, 507, 512, 517, 518, 521, 522, 523, 526, 527, 538, 547, 553, 554, 555, 557 insgesamt 36 Nummern.

c) **Rezensionen :** 395, 410, 413, 467, 479, 482, 495, 505, 516, 528, 529, 530, 531, 533, 535, 536, 545 insgesamt 17 Nummern.

d) **Jüdische Organisationsfragen :** 393, 394, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 411, 414, 415, 418, 464, 465, 466, 471, 472, 478, 543, 549 insgesamt 24 Nummern.

e) **Verschiedenes :** 387, 388, 389, 390, 391, 392, 405, 407, 409, 412, 416, 421, 427, 429, 431, 438, 441, 448, 445, 453, 460, 461, 462, 477, 486, 487, 493, 537, 546 insgesamt 29 Nummern.

VIDOR PÁL

LŐW IMMÁNUEL ÉS A BUDAI KÖZSÉG.

Tíz évvel ezelőtt *Heller Bernát* azt írta a Budai Izraelita Hitközség Értesítőjében: „Amikor Ázsia és Amerika ünnepli *Lőw*öt, — budai hitközségünk fokozott bensőséggel tartozik őt köszönteni. Buda, mint megdicsőült *Baracs Károly*unk hagyományosa, Szeged, mint a *Lőw*-család községe, szinte atyafiúi egyetértéssel jár el országos zsidó föladatokban.”

Ma, egy új világháború dúlásában, nincsenek híreink Ázsiáról és Amerikáról. De az utolsó tíz esztendő a magyar zsidóságtól és a budai hitközségtől is sok fájdalmas áldozatot követelt; a Budai Izraelita Hitközség Értesítője is megszűnt, amelyet *Bánóczy József* ismételtlen a legelőkelőbb hangú és a legmagasabb nivón álló zsidó lapnak nevezett és *Heller Bernát* is odaköltözött a farkasréti temetőbe, *Baracs Károly* nyugvóhelyének közelébe.

Adassék hála és köszönet a Mindenható Istennek, aki e súlyos idők örálójául és vezérlőjéül megőrizte nekünk *Lőw Immánuel*t!

És jegyeztessék föl az Ő ünnepén — a magyar zsidóság és a budai hitközség ünnepén —: hogyan járt el atyafiúi egyetértéssel a főrendiházi képviselő megválasztásában a budai és a szegedi hitközség, és kije volt a budai zsidóságnak *Lőw Immánuel* öccse és barátja: *Baracs Károly* és *Heller Bernát*.

* * *

1. *Lőw Immánuel* főrendiházi tagsága és a budai község.

A magyar zsidóság újabb történetének érdekes fejezete lesz az, amely a felekezet főrendiházi képviselőjének kérdését fogja megvilágítani a kérdés fölmerülésétől¹ a képviselő megszűnéséig.

Amikor a magyar zsidóság főrendiházi képviselőjének kérdése a főrendiház reformjával kapcsolatosan napirendre került, a felekezet örülőként azonnal munkához láttak. A lelkiismereteseket és mélygondolkodókat közülük nem a személyi kérdések érdekelték és nyugtalanították, hanem a felekezet közjogi állásának magasabb szempontjai. Úgy látták: most kell eldölnie, vajjon a törvényhozás az emancipáció és a recepció alapjára tér-e vissza, vagy pedig azon az úton halad tovább, amelyet a numerus clausus nyitott meg.

¹ Már 1885-ben is elfogadott a képviselőház egy kormányjavaslatot, amely szerint a főrendiház tagja egy izr. hitfőnök, vagy egy közbevetelt módosítás szerint egy izr. egyházi vagy világi előjáró, akit Őfelsége a király a miniszter-tanács felterjesztésére nevez ki. A főrendiház azonban, minthogy a hitfelekezetnek az államhoz való jogviszonya még nem volt törvényesen megalapozva és úgy látszott, hogy hiányzik a felekezet képviselőjére vonatkozó szilárd alap is, ezt az intézkedést eltörölte és ehhez utóbb a képviselőház is hozzájárult.

A főrendiházi képviselő kérdésének fontos forrásai a Budai Izraelita Hitközség Értesítőjének 1925., 1926. és 1927. évfolyamai. Itt először is — számos komoly és lelkiismeretes tájékoztató cikk mellett — egész terjedelmükben megjelentek a legfontosabb okmányok; nevezetesen:

a) Az Országos Izr. Iroda 1921. július 26.-án felterjesztést intézett az igazságügyminiszterhez és a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, felhíva figyelmüket arra a házagra, hogy a főrendiház reformjára vonatkozó és a nemzetgyűléshez benyújtott törvényjavaslat megállapítja a hitfelekezetek képviselőjének a főrendiházi tagságra vonatkozó jogát, de teljesen mellőzi a törvényesen bevett izraelita hitfelekezetet. (1925. 1. szám.)

b) Az Országos Izr. Iroda és az Orthodox Központi Iroda 1925. február 17.-én közös memorandumot intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, bizonyítva egyrészt a felekezetnek a főrendiházi képviselőre való jogát, másrészt azt, hogy ennek gyakorlására a felekezet törvényes szervezetei hivatottak. (1925. 3—4. szám.)

c) Az Országos Izr. Iroda 1925. november 3.-án felterjesztést intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hálás köszönetet mondva a felekezet felsőházi képviselői jogának érvényre juttatásáért és kérve, hogy a felekezet a felsőházban kettős törvényes szervezetének és a népesedési viszonyoknak megfelelően két képviselőt nyerjen. (1926. 4—5. szám.)

d) A vallás és közoktatásügyi miniszter 88.206. II. 1026. V. K. M. sz. rendelete az izr. vallásfelekezetet az országgyűlés felsőházában képviselő lelkészek (rabbik) választásáról. (1927. 1—4. szám.)

e) Az 1927. január 5.-én tartott jelölő bizottsági ülés jegyzőkönyve: a pesti lelkészek részéről dr. *Fischer Gyula* jelöltetett ki 8, a vidéki lelkészek közül *Lőw Immánuel* 11, a statusquo lelkészek közül dr. *Bernstein Béla* 13 szavazattal. (1927. 1—4. szám.)

f) Az 1927. január 6.-án tartott választás jegyzőkönyve: *Lőw Immánuel* (144 érvényes szavazattal) 115 szavazattal a felsőház tagjává választott. (1927. 1—4. szám.)

Ezek az okmányok világosan mutatják az ügy alakulásának egyes szakaszait:

először mellőzik hitfelekezetünket, azután elismerik jogát a felsőházi képviselőre;

először egy, azután két képviselőről van szó;

először arról, hogy a törvényes szervezetek vezetői, azután arról, hogy lelkészek kerülnek a felsőházba;

amikor pedig a jelölésre és választásra kerül sor: a kongresszusi (és statusquo) árnyalat világosan és impozáns módon *Lőw Immánuel*t küldi el a felsőházba.

A Budai Izraelita Hitközség Értesítője azonban nemcsak a helyzet alakulása felől tájékoztat és nemcsak az okmányokat közli, hanem megvilágítja a budai izraelita hitközség szerepét is *Lőw Immánuel* megválasztásában. (1927. 1—4. szám.)

A 88.206. II. 1026. V. K. M. sz. rendelet ellen a pesti hitközség felterjesztéssel élt és bizonyos pontok megváltoztatását kérte. A budai hitközség ezzel szemben a szabályzat változatlan megtartása mellett foglalt állást, úgy, ahogyan azután a miniszter is döntött.

Dr. *Kriszhaber Adolf* hitközségi elnök 1926. december 7.-i szék-

foglalojában utalt arra a kötelességre, hogy az agitációt ne engedjük elfajulni, s ne romboljuk le eleve a megválasztandó felsőházi tag tekintélyét méltatlan választási harccal; december 23.-ára pedig a környékbeli hitközségek vezető embereit tanácskozáásra hívta össze ebben az ügyben.

Ezen az első budai tanácskozáson Katona Gyula hitközségi előjáró, mint a kérdés előadója, behatóan méltatta Löw Immánuel érdekeit és a következő határozati javaslat elfogadását kérte:

„A magyar törvényhozás a zsidóság kezébe tette le a főrendiházban való képviseltetésének ügyét, illetve szabad választás alá bocsátja azt a papot, akit ennek a méltóságnak betöltésével megbízni kíván.

Hierarchiánk nem lévén: ez a szempont eszik a kérdés eldöntésénél. Más és igazságos és mindenkit megnyugtató szempontokat kell tehát figyelembe vennünk. Ez a szempont csak egy lehet. Csak egy papunk van, aki patriarka korra, izzó hazafias érzületére, a zsidó tudományos világban elfoglalt pozíciójára, világszerte köztiszteltetben álló nemes egyéniségére való utalással minden kétségen felül képviselője lehet a magyar zsidóságnak a főrendiházban.

Ez a férfiú: Löw Immánuel szegedi főrabbi.

Fia Löw Lipótnak, a magyar szabadságharc dicsőséges alakjának, a magyar zsinagóga megmagyarosítójának, a zsidó tudomány világhírrel koszorúzott halhatatlan emlékü munkásának.

Legidősebb papja az ország zsidóságának. Egyénisége méltóságteljes, papi és emberi erényekkel messzire sugárzó.

Tudós munkássága nemcsak magyar földön, nemcsak zsidó körökben, de mindenütt a világon hódolattal, elismeréssel környezett. Alapvető tudományos munkái akadémiai, legelső rangú tudósok barátságát, tiszteletét vívták ki neki.

Egyházi beszédei a magyar gondolatnak, a magyar honszerelennek, a magyar irodalom szépségeinek, és zamatosságának kincsés bányája, amelyről az ország legnagyobbjai, köztük egy Beöthy Zsolt, mondták ki, hogy azok a magyar honszerelen bibliás lapjai.

Tudásban, elismerésben, a magyar zsidóság körül szerzett érdemeiben páratlanul álló.

Nem lehet benne tehát perzig se kétely, hogy Löw Immánuel, a legnagyobb magyar zsidó papot, a legidősebb zsidó papot, a világszerte legismertebb zsidó papot kell a zsidóság képviselőjeként a felsőházba küldenünk.

Ezt munkálatok, ezt akarjátok, ezt vigyétek keresztül egységes, törhetetlen akarattal, zsidó testvéreink! És Isten áldása koszorúzza nemes és igazságos munkáitokat, a magyar haza, a magyar zsidóság üdvére!

A nagyszámban jelenvolt budai, kispesti, kőbányai, óbudai, pesti, szegedi és újpesti községkerületi tagok a határozati javaslatot percekig tartó ovációval fogadták és a határozati javaslatot is, — meg azt is, hogy az kinyomassék és az összes magyarországi zsidó hitközséghez elküldessék — két községkerületi tag kivételével egyhangúlag elfogadták

A választást megelőző estén volt — „már a siker előérzetében” — a második budai tanácskozás: az elektorok „előzetes értekezlete”. Dr. Kriszhaber kilejtette, hogy miután a jelölő bizottság a jelölést lelkiismeretesen és bölcsen eszközölte, „egyöntetűen kell szavaznunk, hogy a legjobbat, a legkiválóbbat, a zsidóság büszkeségét ültessük a zsidóság részére biztosított e legmagasabb polcra és mutassuk a világnak kulturális és etikai fejlettségünket.” Katona Gyula, dr. Biedl Samu, dr. Kiss Arnold és mások lelkesen méltatták Löw Immánuel tudományos, emberi és papi kiválóságait és arra kérték elektor-társaikat: sorakozzanak valamennyien Löw Immánuel mögé.

A mandátum átadására küldöttség utazott Budáról Szegedre. A küldöttség tagjai közt volt dr. Kiss Arnold vezető főrabbi, dr. Kriszhaber Adolf elnök és Baracs Károly is.

A mandátum átadását követő ünnepi lakomán dr. Kiss Arnold mindenkit lenyűgöző, költői beszédet mondott.

2. Löw Immánuel öccse: a budai község elnöke. Baracs Károly.

Baracs Károly otthonáról, családjáról nem kell szólnunk: az az otthon könyveivel, szobraival, egész stílusával és levegőjével az ő otthona ma is, az a család emberségével, zsidóságával, magyarságával, e három egységével az ő családja — és ezért a magyar zsidóságával a budai hitközség — ma is. Baracs Károly hivatali pályájáról, műszaki és természettudományi kiválóságairól nem is lehet szólnunk: ezeket a kiválóságokat mi nem is tudhatjuk értékelni. (Igaz, hogy a hozzáértőknek tanúságai bőségesen előttünk vannak.) Elég nagy és elég kimeríthetetlen viszont az a tárgy, amelyről akarunk és tudunk is beszélni: hogyan vezette és hogyan szolgálta a magyar zsidóságot meg a budai hitközséget. És ez a két szó, azt hiszem, kevés embernél jelentett annyira egyet, mint nála. Soha nem akart az emberek fölé emelkedni és az emberek mindig meghajoltak előtte. Ezért, amikor elnök volt, akkor is szolgált és amikor nem volt elnök, akkor is vezetett. Az eszmények alázatossá tisztelete benne: szolgálatát mélyítette vezetését. Az eszmények csodálatos megvalósulása benne: vezetéssé emelte szolgálatát.

Gyakran elmondták már, hogy Baracs Károly először türelmetlenül rontott a legnagyobb és legtávolibb eszmény, az emberi szolidaritás felé és csak később értette meg, hogy ennek az eszménynek a közelébe mindenki csak a saját útján juthat el: zsidó ember csak a zsidó szolidaritás útján. Ezékiel próféta azt tanítja: Isten nem nézi az emberi élet fejlődésvonalának megtöréseit, csak azt a végpontot, amelyhez elvezet. Mi sem azért említjük Baracs Károly gondolkodásának ezt a két korszakát, hogy utólagos, lapos bölcseséggel bíráljuk meg azt, amit ő maga túlhaladott, hanem azért, mert — mint Ezékielnek — neki is az volt a rendeltetése, hogy „példa-ember” legyen és mindennel, ami vele történik, nemzedékeket neveljen.

A magyar zsidóság legtragikusabb tapasztalata az utóbbi időkben az volt, amikor a hittagadók és közösségárgulók hangos és tülekedő csoportjában megpillantotta eddigi vezetőit, azokat, akik nemrég még a felekezeti életben hadakoztak és a legszentebb programok köntöskében

élték ki önzésüket és hiúságukat. És ekkor a magyar zsidóság, különösen képen pedig a budai zsidóság előtt, feltündökölt Baracs Károlynak, a „példa-embernek” alakja. Az ő első életkorszakának látszólagos zsidótlansága az egyetemesség zsidó gondolatának fiatalos és álmodozó eltűlése volt. A „minden népek áldására” törekvő ősapa meg az idegenekért imádkozó templomos-király szelleme ihlette. Tartózkodásában is érdekmegetvő hűség vezérelte. Amikor pedig elérkeztek az ezerkilencszázitlenkilences évek, amikor a könnyű zsidók eszeveszetten menekültek a zsidóságból és a megmaradtak is félrehúzódtak, zsidóvezérséget dehogy is akartak, akkor egyszerre csak előttünk állott a második életkorszakába lépő, új Baracs Károly. Semmit sem veszített el egyetemességéből, emberségéből, mindent magával hozott a zsidóságra. „Fehér emberek közt európai” volt, akkor is ritka jelenség: Goethe-rajongó, Kant-értő, szépségizelő, szentségsejítő. „Ember az embertelenségben.” És az ajkán türelmetlen, izgatott felajánkozás a zsidóságnak: „Itt vagyok én, küldjetelek engem.”

Igy lett Baracs Károly, Barach Juda Léb és Löw Lipót unokája, a budai hitközség elnöke. Nemcsak elnöke, aki a hitközség vezetését elődjétől átvette és bizonyos idő múltán utódjának továbbadta, hanem újjáteremtője is. Hallotta a gúnyos kérdést: „Vajjon megelevenítik-e a köveket a porhalmzából” és rá magával a megelevenítés munkájával válszolt. Hitközségünk kormányzásában a *kiddus hásem* eszményét követelte, valósította meg. A zsidó ember a hitközséget „szent gyülekezethez” tekintse, ügyeivel méltó, nemes hangon foglalkozzék, munkájához áhitattal, áldozatkészséggel járuljon hozzá. A hitközség alkotmányában igazságosság uralkodjék. Hatalombitorlók a hívek szavát el ne némsítsák: képvisletében minden tábor kapja meg azt a helyet, amely a szavazatok aránya szerint megilleti és a férfiak mellett a nők is joghoz jussanak. Kifelé, más hitközségek, felekezeti intézmények és testületek irányában békét, megértést keressünk. És amit magunk közt intézhettünk, azt ne vigyük ki világi hatóságok, nemzsidó bírák elé. Így fogjuk a hitközségi életben megszentelni az Egyisten nevét.

Baracs Károly két ciklus után lemondott az elnökségről. (Meggyőződése volt, hogy senkinek sem szabad tovább az élen maradnia.) Lemondása azonban nem jelentette, nem jelenthette a munka abbahagyását. Az előjáróságban továbbra is az országos feladatokat képviselte és végezte.

Bizonyosan egyetemességre törekvése, egyéniségének egyik alapvonása, nyilatkozott meg abban, hogy a felekezeti életben is elsősorban az országos jelentőségű ügyek és országos célú intézmények felé fordult. Tisztelte a hitközségeket. Szerette a saját hitközségét, ragaszkodott tekintélyéhez, függetlenségéhez és büszke volt nyolcszázados, vezérlő multjára. De azt vallotta: hitközség csak akkor teljesíti hivatását, ha a helyi feladatok megoldásán kívül, legjobb ereje és tudása szerint részt vesz az országos feladatok megoldásában is. Látta a rabbiképző és tanítóképző jelentőségét és szilárd alapokra akarta helyezni munkájukat. Látta itthon küszködő és külföldön bolyongó főiskolai ifjainkat és meg akarta növelni kenyerüket, önértéküket. Látta az izr. magyar irodalmi társulat nehézségeit és odaállt azoknak a sorába, akik megpróbálták megmenteni, talpraállítani. Minden országos zsidó ügyet személyes, leg-

sajátabb ügyének érzett és ugyanakkor a budai hitközség legbensőbb ügyévé tett. Így vált a magyar zsidóság egyik útmutatójává és így emelte a budai hitközséget is „anyaváros” rangjára Izráelben. Tudta és vallotta, hogy a mult dicsősége nemcsak nem ékesíti az érdemtelen utódokat, hanem még kirívóbbá teszi érdemtelenségüket. Tudta és vallotta, hogy a lélekszám vagy a mérleg számai még nem biztosítanak tekintélyt egy hitközségnek. Tudta és vallotta, hogy Ezékiel látomásában is hiába állott talpra a csontsereg, nem éledt meg addig, amíg Istennek lelke belé nem szállt. Tudta és vallotta tehát, hogy a mult dicsőségéhez méltó jelent kell építeni, a lélekszámhoz és a mérleg számaihoz méltó életet kell teremteni és e szerint cselekedett. Az elhivatottak meggyőző meggyőződésével és bátorító bátorságával hitközségünkbe lelket, szellemet profétált.

Baracs Károly életének talán a legfőbb tette a Pro Palesztina Szövetség megeremtése volt. Egyetemességvágya ebben már nemcsak a hitközségi, de az országos ügyek körén is messze túl vette, oda a zsidóság egyik legegységesebb problémájához, amelyik voltaképpen az egész lelkiismeretes világnak a problémája kellett volna, hogy legyen. Baracs Károly a magyar zsidóság gyalázatát látta abban, hogy a szentföldi építésben nem segített. (Ezt különben a világ zsidósága is észrevette.) És elhatározta: „lemossuk a gyalázatot.” Világosan látta azt, amit sokan még ma sem akarnak látni, hogy ellenségeinket nem győzhetjük meg, hogy bármit mondunk vagy nem mondunk, azt ellenségeink mindig félre és mindig ellenünk fogják magyarázni. Hagyjunk hát fel — tanította — a megfélemlíttség magatartásával, legyünk őszinték, gerincesek, egyenesek. Ne nézzünk minduntalan körül és ne próbáljunk örökösen taktikázni, mondjuk ki azt, amit gondolunk és tegyük azt, amit mondunk.

Baracs Károly szinte restelkedve és pirulva beszélt a magyar zsidóság hazaszeretetről, annyira természetesnek találta, hogy örök ismétlést már profanizálásnak érezte. De világosan látta azt is, hogy e között a hazaszeretet és a Palesztina-munka között nem volt ellentét más országok zsidósága számára sem és nem lehet ellentét a magyar zsidóság számára sem. A Palesztina-munka egyrészt *szociális* munka, másrészt *kulturális* munka, — a zsidó embernek pedig mindezen felül zsidó munka is. Ki lett volna ennek a munkának a megindítására és vezetésére alkalmasabb, mint Baracs Károly? És ki is utasíthatta volna vissza Baracs Károlynak azt a klasszikus megállapítását, amely minden Pro Palesztina-mozgalom és minden Pro Palesztina-kiadvány jelmondata lehetne: „Bizvást mondhatjuk, hogy a Palesztinára vonatkozó e kettős célkitűzésnek elfogadása, átérzése, a zsidó érület létminimumának tekinthető, hogy aki ezt elutasítja magától, az lélekben már eltávolodott a zsidóságtól?”

Megérdemelte-e, megérdemli-e a magyar zsidóság és a budai hitközség „példaemberét”, Baracs Károlyt? Erre a kérdésre komoly lelkiismeretvizsgálattal és sokszor kell még vezetőknek és vezetetteknek válaszolniuk. Az azonban bizonyos, hogy a budai hitközség senkinek az emlékéit nem örzi sebben és méltóbban, mint Baracs Károlyét. Mert más nagyjainak az emlékeit templomban vagy tanácskozó teremben idézi a gyülekezet előtt, de Baracs Károlyét az iskolában — a „Baracs

Károly iskolában" — a gyermekek előtt. Így biztosítja ennek az emlékek örök életét, így alakítja „éltető eszmévé”, nemzedékeket nevelő, jövőket formáló erővé.

* * *

Baracs Károly, említettük, Löw Lipót unokája volt.

Löw Immánuel 1930. záján ádáriján mélyen megindító szavakkal siratja el Baracs Károlyt: „Igy értette meg a Pro Palesztina hívó szavát édes, megsiratott öcsém, Baracs Károly is! Nehéz, könnybe lábadó szemmel éles körvonalat jellemrajz vázlatává szőni... Kelletlenül fakad a szó a könnymegvette szívből, a szárnyas ige tört és akadozó...”

A Baracs Károllyal való barátságot néha szinte az emberi értékeség és megbízhatóság mértékéként, biztosítékként emlegeti. Adolf Friedemannról, aki a németalföldi külügyminisztériumban a zsidó ügyek referense volt és negyven évig szolgálta Palesztina ügyét, megjegyzi: „Baracs Károlynak a Pro Palesztina révén belső barátja lett.” És Edelstein Bertalanról, a korán elhunyt jeles budai főrabbirol és rabbiképző intézeti tanárról szólva, kiemeli: „Az egyéniség derűs varázsa mosolygott le róla. Ez tette boldogult öcsémnek, Baracs Károlynak bizalmasává.”

Klasszikus lejtésű verssorokba is belesűrítí gyászolva-jellemző emlékezését:

*Páros acél útját vezetéd. Pártos vezetelek
Békélen követek bölcsvezetésű utad.
Nagy lelkek hagyatékát — ó könyv keimelitait —
Kedvelted, gyűjtéd: por lepi polcaikon...
Hull a könyű, teid peregő könnyűje sírodra:
Szent hagyaték ledked ás hagyatéka nekik.*

Aki tudja, hogyan mérlegeli Löw Immánuel az értékelő meg az érzésléstő szavakat, az már ebből a néhány idézetből is fogalmat alkothat arról a szeretetről, amely a magyar Izráelnek ezt a két vérben és lélekben rokon nagyját összekötötte.

Löw Immánuel barátja: a budai község tanulmányi felügyelője.

Heller Bernát.

Ma még a gyász közvetlensége erőtlentí a szavunkat és teszi lehetetlenné, hogy teljes képet rajzoljunk Heller Bernát egyéniségéről. De különben is ezt a rendkívüli egyéniséget nem lehet levezetni és megmagyarázni szülőkből, környezetből, tanítók, olvasmányok hatásából. Ami a lényege volt, az teljesen az övé és csakis az övé volt. Nem kapta senkitől, nem osztozott benne senkivel és teljesen — fájdalom! — nem is adhatta tovább.

Izgalmas feladat lenne kutatni, hogy mikor lett Heller Bernát neve azzá a fogalomná, amit ma — sokunknak — jelent. Haladok visszafelé az emlékezésben az utolsó évektől, amikor a budai tanításügyben az oldalán dolgozhattam, vissza azokig az évekg, amikor a rabbiképző intézetben voltam a tanítványa, meg addig a legelső találkozásig, amikor — még a szemináriumi felvételi vizsga előtt — elmentem hozzá bemutatkozásra, kihallgatásra. Azután megtoldom a saját emlékezésemet mások, nálam idősebbek, írásos és szóbeli emlékezésével. Látom a zsidó

gimnázium, még előbb egyszerre a zsidó fiú- és leánygimnázium élén. Látom a Toldy-reálban és mint kezdő, fiatal tanárt a gyakorló gimnáziumban. Ahogyan mélyebbre és mélyebbre hatolok az időben, újra a szeminárium boltos folyosóin találok. A későbbi professzor most még diák és szüntelen olvasásával és tanulásával most még nem a diákjával, hanem a tanáraival való legközelebbi találkozásra készül. De azért már most is ugyanaz a Heller Bernát, akinek a földi alakjától a farkasréti temetőben elbúcsúztunk, hogy a nemföldi alakját életünk, lelkünk „mozdulatlan mozgatójául” örökre magunkba fogadjuk.

Nem akarjuk most felsorolni Heller életének az adatait és nem akarjuk vázolni tudományos munkásságának sem területeit és mélységeit, sem gazdagon érvényesülő hatásait és sokféle mutató kapcsolatait. Megtették ezt már elégtelen is, halála óta is többen; hivatottak hivatottan.

Csak kerülgetni, közelgteni próbáljuk egyéniségének a titkát: miért éreztük olyan rendkívülinek, miért volt olyan átalakító hatással ránk, miért tudjuk olyan mindennél-biztosabban, hogy mindig-is beszélni fogunk róla gyermekeinknek, tanítványainknak.

A leglényegesebbet talán már az előbb kimondtuk: az önmagával való azonosságnak, az önmagához való hűségnek azt a páratlan erejét, amelyet az egész élete példázott.

Az emberi élet és az emberi lélek általában tele van szomorú hasadásokkal, álcázással, kendőzéssel, ferditéssel, kétértelműséggel. Az ember gyakran megtagadja a saját törvényét és letér a saját útjáról. A férfi sokszor szégyeli az ifjút és az agg nem egyszer eltéli a férfit. Az emelkedettségek óráiban pirulva gondolunk vissza könnyelmű óráinkra és ha imádkozunk, az áhítat szavai szinte még elérik ajkunkon a lelérség szavait.

Heller Bernát egyéniségéből, életéből mindez teljesen hiányzott. Egyéniségében megvalósult az, amit imádságunkban kérünk: „Egyesítsd érzésünket nagy Neved tiszteletében és szeretetében.” Elettében megvilágítást és beigazolást nyert az, amit — a tizenötödik zsolthárhoz fűzve — olyan szívesen és olyan szépen tanított: a szív vágyának, az ajak szavának és a cselekedetnek összhangja, egysége.

Heller Bernát ugyanaz volt gyermekkorában, férfikorában és öregkorában.

Egykori iskolatársai ismételtlen tanúskodtak róla, hogy már a gyermek Heller „szent ember” volt. Folyton tanult és olvasott: út közben, órák közben, ebéd közben. „Mikor odahaza ült, mikor az úton járt, mikor lefeküdt és mikor fölkel.” A szava, „ige” volt és az ígéretere templomokat lehetett volna építeni. Mindenkinke kedvesen, készségesen segített. De a jellemtelenséget és a hitványságot már akkor is megvetette és üldözte. Aki megszegte az ígérétét, félrevezette a barátját, tiszteletlen és cinikus volt ott, ahol alázatotnak és áhítatosnak kellett volna lennie, az az ő számára nem létezett többé. „Már akkor is tanított, a példájával mindenkit jó cselekedetre buzdított. Mindenki bánta, mindenki szeretett volna hozzá hasonló lenni és aki ezt nem tudta elérni, az félt tőle. Félt a tudásától, az erkölcsétől, a szentségétől.”

Évtizedekig volt állami középiskolai német-francia tanár, de közben nem szegett meg egyetlen szombatot és nem mulasztott el egyetlen imádságot sem. Amikor tanári állását elfoglalta, az első szava az volt:

„zsidó vagyok” és az első kívánsága az: órát, helyettesítést, kirándulást, dolgozatot mindent úgy akar intézni, hogy vallásának törvényeit követhesse és vallásának ünnepeit megszentelhesse. A zsidósága igazi zsidóság volt, nem pedig „betanított emberi parancsolat.” Zsidósága hagyományait eleven valóságként élte. Zsidósága szertartásaiban Istenrel és őseivel találkozott. Zsidóságában minden embert testvéreknek szerelt, mert mindegyikben Isten képmásának hordozóját ismerte fel és minden áhitatot szentnek tisztelt, mert mindegyikben az ember Istenkeresését látta. Ezért: zsidósága sohasem volt akadály a nemzsidó világgal való harmóniájának, a nemzsidó világban töltött évtizedei pedig percre sem voltak akadályai annak, hogy a zsidó vallási tudományok tanítójaként és a rabbi nevelőjeként térjen vissza „kirepítő fészkebe”, a rabbi képző intézetbe. Nemzsidó tanártársai és tudósbarátai nem egyszer ünnepnek mondták azt a napot, amelyen vele találkozhattak. Egyik egykori nemzsidó tanítványa pedig a koporsója mellett tett bátor hitet a tőle tanult életelek mellett.

Heller Bernát — láttuk — az eszményeit és elveit már gyermekkori eszmélésében felismerte, megfogalmazta és halála órájáig lankadatlanul szolgálta, érvényesítette. Eszményekkel és elvekkel hidalta át „a bölcső s koporsó közti úrt.”

Hivatása és lelkének vágya szerint egész életében tanított. Tanított úgyszólván minden fokú és típusú iskolában és iskolán kívül is, nem egyszer olyan gyülekezetekben, amelyeknek soraiban főiskolai tanszékek betöltői és főiskolai tanszékek rátermettejei ültek. Tanított — néha ugyanazon a napon — németet, franciát, Bibliát, Talmudot és zsidó vallásbölcsészeteket. De legnagyobb tanítása mégis az élete volt. Az, hogy amit egyszer a tanítványaitól megkívánt, azt maga is megcseltekedte. Akkor is, ha egyedül volt négy néma fal között. Akkor is, ha a világok omlottak össze körülötte. Akkor is, ha ő maga omlott össze közben.

Tanító életét nem földi fényeivel még egyszer megvilágította, összefoglalta és megpecsételte a halála. Soha nem ment négy rófnyre Biblia nélkül, de hosszabb útra mindig magával vitte Arany Jánost is. Bibliával és Arany Jánossal — a zsidó és a magyar géniusz szárnyainak menedékében — indult el a végső, leghosszabb útra is. Az élete legutolsó napján még Arany Jánost olvasta és gyengülő kezével jegyzést rött Arany János verse mellé. És az élete legutolsó napján még ereje maradékát megfeszítve, tefillint illesztett karjára és homlokára.

Heller Bernát „tanító pályája két vezércsillagának” Bacher Vilmost és Goldzher Ignácot vallotta. A mi nemzedékünk legkülönb zsidó tudósai és legderékabb rabbijai közül igen sokan Heller Bernátot tekintik példaadójuknak és eszményüknek. Elmondhatjuk róla azt, amit ő írt Bacherről (pótolva ezzel némileg azt is, hogy tudományos munkásságáról egyáltalában nem szözlünk): „Pályája ritka példája a törekvések és az eredmények hatalmas harmóniájának. Élete munkájának összege monumentális. Az Orsz. Rabbiképző-intézet legtekintélyesebb növendékei neveltjeinek vallják magukat. De valamennyi tanítványa együtt sem tekintti át a tudományok azt a területét, melyet egymaga átkutatott. A birodalom, mely őt uralta, tartományokra bomlik. Pazar örökébe nem léphet egy utód. Áldja meg a Gondviselés magyar zsidó-

ságunkat, magyar közművelődésünket dicső örökének méltó sáfárjaival.”

* * *

Akármilyen szűkre szorítjuk össze azoknak a magyar-zsidó tudósoknak a körét, akiket világszerte a legjobban ismernek, Löwöt és Hellert közéjük kell sorolnunk. (A. Shual négy név között említi kettőjük nevét. L. Heller-Emlékkönyv 24. l.)

És a magyar zsidó tudomány e két vezéregyéniségét a tudományos és irodalmi kapcsolatok mellett bensőséges, meleg barátság is összefűzte.

A tudományos és irodalmi kapcsolatokra vonatkozólag elég, ha arra utalunk, hogy a Heller-Emlékkönyvben megjelent Heller-bibliográfia Hellernek tucatnyi Löwről szóló írását tartja számon és hogy a tíz év előtt Boroszlóban megjelent Löw-Festschriftnek is, meg ennek a Löw-Emlékkönyvnek is Heller volt az egyik kezdeményezője.

Amikor az Aramäische Pflanzennamen megjelent, Heller még kislíú volt; de amikor a Flora első kötetére (II.) került sor, Heller már ott volt az üdvözlői, ismertetői, ünneplői között. És attól fogva nem győzi magasztalni „Löw vizsgálati fogságának ezt az áldását.” Figyelemmel kíséri a mű kiépülését. Lelkendezve tudósít róla, hogy: a munka halad, — már az utolsó előtti állomásához érkezett, — már befejeződött. Az általános bemutatás mellett különleges szempontokból is megvilágítja és méltatja: kiemeli belőle a Szentföld növényvilágát és szerető gondossággal gyűjti össze magyar vonatkozásait.

A Flora zárókötetét különben Heller már korrekúrában olvasta és számos adalékkal maga is gazdagította.

Heller szárnyas cikkekben ünnepli Löw 70-ik, 80-ik születésnapját és rabbiságának félszázados fordulóját. Löwöt „Magyarország példaadó rabbijának” tekinti:

„Homlokát a magyar rabbi fejedelmének koronája ékesíti.”

Löw 80-ik születésnapja csendes, bensőséges, családi ünnep volt. A jubiláns a leghatározottabban és a legszigorúbban megtiltotta minden ünneplést: istentiszteletet, közgyűlést, lakomát. Csak Budára, Hellerhez érkeztek a közelállók levelei. Löw Immánuel fia (Löw Lipót) megírta: édesapám mindent elutasít, de azt az egyet szívesen veszi, „hogy a sok jó barátja és tisztelői közül a legkedvesebb itt legyen erre a napra.” És Löw Immánuel hűséges munkatársa (Frenkel Jenő) közölte: „Tudomásom szerint Ön az egyetlen, akit ez alkalommal szívesen, sőt örömmel látna a főbbi úr.”

És Heller ünnepi alkalmakkor valóban Szegedre utazik; mint egészen odatarozó, a családdal együtt ünnepel. Egy-egy zájain ádárra is odamegy. Hallani is akarja a beszédet,² nemcsak olvasni, hiszen Löw „ádar hetedik megemlékezései a kortörténelemnek szemléltető, gazdag képei.”

Löw, amikor Heller egy-egy új munkáját olvassa, újra, meg újra megcsodálja „legmeghittebb barátjának” „hihetetlen mindentudását”. Saját ötleteit, fölveéseit, „kombinációit” gyakran már kialakulóban megírja Hellernek.

² Löw Immánuelről, mint szónokról dr. Benoschofsky Imre budai főbbi írt mélyreható elemzést.

De Löw és Heller barátságának a legmegvilágítóbb és legmeghatóbb dokumentuma talán mégis az a levél, amelyet Löw Lipót írt a Heller-családnak Heller halála után:

„Zájin ádor lesz a napokban... Éveken át ünnepszámba ment a mi családunkban ez az ősi emlékező nap. Ünneppé vált, mert Heller tanár úr, a mi kedves Hellerünk lejött közénk ekkorra és ünneppé fémjelezte a szegedi ünnepeket. Idővel aztán a személyes látogatások elmaradtak — de a drósenál mi mégis itt láltuk, itt éreztük magunk között. Hiszen ő volt az egyetlen, ki a rösusokat már elhangzásuk előtt ismerhette. Éreztük a barátságának a melegét, mely őt a Korona-utcai szülői házunkhoz fűzte és amelyet nagy büszkeségre oly bőkezűen az én kis családomra is kiterjesztett.

Majd a Heller... hányszor, de hányszor hallottam odahaza... majd ő megmondja. Hányszor vártuk véleményét, tanácsát, ajánlását, mi a fölmerült kérdés körüli vitát lezárta volt, mint ahogyan hajdan Roma locuta...

* * *

Szálljon hát a megilletődött üdvözlés és áldás Baracs Károly és Heller Bernát Budájáról Löw és a Löwök Szegedje felé. Köszöntse magyar Izraelünk dicsőséges bajnokának kilencvenességét — tőle tanult ünnepi szavakkal:

„Előkelővé vált a férfiú városából.”

A szegedi gyülekezet a hírneves atyának helyére állítja az ifjút, aki pedig igyekezett buzgón szolgálni öröklött szószerkét. Tömör, szoboros szabású szóval hirdette az igét és megtalálta a jelen tükröződésének megértését a multnak szent igéjében. Idegenbe hívó szóval szemben mindig e szószerkekhez kötötte a szív halála a korán kelt bizalomért, a szülőföld szeretete, az anyanyelv varázsa, a vállalt tudós munkásság, sok-sok földadata.

Az Úr volt eddig világossága, Ő legyen továbbra is támasza.

Áldás harmata szálljon pihenő éveik alkonyulatára, Nyugodjék rajta foganatos, sikerítő áldásul az Úr igéje: újítson a megfordadt kornak ifjú szívét.

Amen.

BAKONYI JÓZSEF

A HÉBER HANGTAN BEFOLYÁSA A JIDIS NYELVRE.

Ha a jidis nyelvet nyelvészeti szempontból vizsgáljuk, nem vehetjük figyelembe sem a „haszkala”, a felvilágosodás irodalmának érveit, hogy a jidis nyelv eltűnése magával hozza a zsidó nép egyenjogúsítását, sem a héber nyelv híveinek az állítását, hogy ez a német-héber-szláv keveréknyelv nem fejezi ki a történelmi zsidóság szellemét. A jidis nyelv körüli harc politikai jellegű volt mindig és sokszor a valóságnak megnefelelő érvekkel dolgozott. Tárnyilagos alapon állva, — akár elfogadjuk, akár elvetjük a jidis nyelvet, — megvetni és nevelésesnek nyilvánítani nem szabad, mert ezáltal saját zsidóságunkat alázzuk meg. Ma minden zsidó egyetért abban, aki a zsidóság kultúrális beolvadását nem kívánja, hogy csak a héber nyelv helyettesítheti méltón a jidist.

A mult évben megjelent egy doktori értekezés,¹ amely magyar nyelven először tárgyalja a jidis nyelv körül keletkezelt irodalmi és nyelvészeti vitát s kiváltképpen a jidis nyelv héber elemeit kutatja.

A pillanatnyi háborús helyzet következtében nem állt módomban a jidis nyelvre vonatkozó filológiai irodalmat átolvasni és ezért kénytelen vagyok csak az idézett disszertációra támaszkodni,² s egyéb tételeimnek forrását sem áll módomban közelebbről megjelölni.

A jidisül beszélő tanulatlan népréteg között a mai napig is általános az a hiedelem, hogy még az ősidőkben is így beszélt a zsidóság és nem héberül. Sokak szemében a jidis szent nyelvnek számít. Ez a különleges szeretet indította a művelt jidisztákat is arra, hogy a jidisnek ítéljék a héberrel szemben az elsőszülöttség jogát, — különösen azért, mert a zsidóság 60—70 % a ezt a nyelvet beszéli. Sokan ezt elég erős oknak találták a héber nyelv teljes kiszorítására, viszont mások, akiket a héber nyelvvel erős kapcsolat fűzött, a jidisben található sok héber elem kimutatásával akarták a jidis nyelv elsőbbségét, vagy egyenjogúságát megokolni.

Állításuk szerint a zsidók által valaha is beszélt dialektusok között a jidis nőtt legjobban a zsidóság szívéhez,³ s ezt könnyen megértjük, ha a benne rejlő tömérdek héber elemet számba vesszük.

¹ A héber elem a jiddis (zsidó-német) nyelvben. Bölcsészdoktori értekezés. Irta Teszler Herman. Budapest, 1942. — En a magyarban helyesebbnek találom, ha jidist egy d-vel írjuk, hisz a két d a németben csak az i rövidségét jelöli.

² Héber hangtani hatások a jiddisben. I. m. 20—23. l. Ebben a fejezetben Mieses: Die jüdische Sprache idevágó fejtegetéseit tartotta a szerző szemé előtt.

³ Ez nem felel meg a valóságnak, hiszen az aram nyelv bekerült a Szentírásba, mindkét talmudba, a targumok is a szentség fokára emelkedtek. Sőt görög és arab nyelven is igen fontos vallásos művek keletkeztek, míg a jidisnek csak szépirodalma jelentős.

a ; 4. o volt (a magánhangzók fonetikáját jelölöm csupán s nem fontos a helyesírásuk pl. i = ie, stb.), ott a jidisben nyílt szótagban a felső csoport, zárt szótagban az alsó csoport magánhangzói szerepelnek.

- Pl. nyílt szótagok : 1. ki (Kuh), hiten (hüten), líben (lieben)
 2. ze (sehe), gáj (gehe)
 3. zugen (sagen), num (Name)
 4. Lojb (Lob), vojnen (wohnen)
- zárt szótagok : 1. bild (Bild), hünd (Hund)
 2. mens (Mensch), gelt (Geld)
 3. kálb (Kalb), láng (lang)
 4. gald (Gold), margn (Morgen) stb.

Evvél a hangtani törvénnyel arra a kérdésre is tudunk válaszolni, amit Ugron Gábor intézett Wahrman Mórchoz, az első magyar zsidó képviselőhöz, hogy miért mondja neki : Ogron,⁹ holott olyan gyönyörűen ejti ki, hogy Ukulicsányi (Okolicsányi helyett). A felelet egyszerűen az, hogy a jidis anyanyelvű és anyanyelvének kiejtési szabályai alól szabadulni nem tudó Wahrman képtelen volt nyílt szótagban o-t és zárt szótagban u-t mondani, mert ez a jidis nyelvben nem fordul elő.

Végül szeretném megjegyezni, hogy más jidis dialektusokban apróbb eltérések előfordulnak és az egész tételt még alaposabban át kell vizsgálni, mert számos kérdés még megoldásra vár, de erre majd más alkalommal kerül sor.

BERNÁTH MIKLÓS

עולם הבא

TÚLVILÁG A BIBLIÁBAN.

A próféta teljesen beelővadt a fájdalomba, amit Cion bukása és Jeruzsálem pusztulása benne felidéztek. Nem kereselt vigaszt, nem akart enyhülést, de hívta, magára zúdította a szenvedést, korbácsolta lelkiismeretét, hadd marcanpolja önvád, hiszen mindennek ő az oka, ő a felelős : reabizva a szent város és Isten nyája, miért nem állt elébe a viharak, miért nem tartóztatta fel a katasztrófát. A fájdalom fokozására más eszköze is van : képzeletében ő a nép, rajta megy keresztül minden. Tülszerűen lénye, mellyel mindig megsejtette a holnapot, túlinomult lelke, mellyel Isten hangját hallotta, most folyton füstölgő romokat lát, embervért és száműzetést. Isten szolgálja, a kiválasztott nép — rabságban, a magas dombon trónoló Ház — köhalom ; előkelők, papok és királyok megölve. Egyedül ő menekült meg ? Nem ! Nem kell e sors ! Nem kell e kegy, az ellenség kegye ! Ő is oda tartozik. Számkivetésbe ! Rabságba testvéreivel ! a néppel, mely soha nem hallgatott reá, az engedellennel, mely elháríthatta volna a végromlást. Óh, miért nem tette ? Miért nem tért meg Istenéhez, mikor nap-nap után figyelmeztette, korholta és előre megfestette az összeomlás képét ? ! Hányszor átkozta meg önmagát, a napot, amelyen született ; hányszor káromolta a népet és azután — imádkozott érte. Mert szerette, az önfeláldozásig szerette e keménynyakú népet, magát látta meg benne és a teremtés célját. Ezért megy velük most a gólabá. Nem egyedül ő a kísérő, Istent is odakönyörgi. Hadd lássa száműzött gyermekeit ! Pogány öklök ha sújtanak reájuk és ők felkiáltanak, hadd hallgassa meg, mielőtt eltompul a hang. Talán kiengesztelődik, talán megbocsájt.

A harag nem lehet cél, a büntetés is csak eszköz és a fenytés múlt jelenség. Sötét felhők mögül kicsillámlik a nap, aranyban fénylik Cion hegyorma. Ismét pompázik Isten háza. Szent moraj a távolban . . . Hegyek omlanak le és rónák felemelkednek, síma az országot, terebélyes fák árnyékot kínálnak, a levegő telve virágillattal, ünnepet ül a természet. Mint egykor a sivatagban, Isten újból megjelent népének. Népével jön vissza . . . Vége a rabságnak, szabadok a foglyok. És jönnek, jönnek tömegek, zárandokló tízezrek. Leborulnak, csókolják a föld porát. Beszél a néma és egyenesen jár a sánta. Cion lényai büszkén lépnek, királyok karonfogva vezetik. Fejedelmek hódolnak Isten népe előtt.

Soha többé nem jön ellenség Jeruzsálem falai alá. Soha többé nem hagyja el Isten az ő népét. Egymásé ők örök szeretetben, örök frigyben, soha nem bontják ezt fel. Mint az égben, a földön is béke van, örök béke.

A próféta átélte az életet a természet mélységének valóságában.

⁹ Tulajdonképpen Agron.

Az egész élet vonult el előtte egyszerre s ő is benne volt. Az egész élet, melyben az események csak parányi töredékek s az idő meg a tér csak kíséző körülmények. Nem jósolt, nem jövendölt, de szent ihletének látomásában megjelent a holnap tiszta képe.

Mi prózai lények csak akkor láthatjuk meg a festményt, ha szín és ecset vászonra alkotta, a művész szemre már előbb látta, mert előbb átélte s amit mi látunk, az közlés, időben történő részleges munka eredménye. Mikor a próféta a pusztulás képét megfestelte és megsíratta, még egymás mellett sorakoztak a kőházak és a templom oltáraitól vastag oszlopban szállt az áldozatok füstje; mikor a fogság végét hirdette, az új ég és új föld megteremtését látta, a nép még rabságban sinylődött. Az események, mert hogy az életnek csak részecskéi, időre vártak bekövetkezésükkel. S az események bekövetkeztek: pusztulás, fogság, visszatérés, nemzeti élet, Dávid dinasztíája.

S multak az évek. Az időszak első fejezetei a templomépítésnek vannak számván, az istenkeresésnek áldozati füstön keresztül, a harcnak a szent gyülekezet megteremtéséért. Ezidőtájt még maradt némi lelkesedés a nagy fellángolásból, amivel hazaindultak a fogságból. Aztán sírnak, vezekelnek, gyöngülnek. A szomszéd hatalmak függőségükre törnek, hódítók jönnek, besurrannak idegen szellemi áramlatok, kívül-belül csupa ellenség, veszedelem, az enyészet lehelle. Próféta már nincs, hogy bekiáltsa az örök érték, örök szépség fennmaradását. Nincs próféta, az erkölcs hordozója és megszemélyesítője, hogy verje a földet szájának vesszejével, de fellobban a tűz Lévi törzsében, Áron könnyen hevülő ivadékaiban. A karokban feszülnek az izmok s a kézben fegyver. Győzelem. Rövid néhány évszázadra helyreáll a rend, de csakhamar mutatkozik, hogy kicsiny és kicsinyes emberek kerültek a nagy történelmi idők forgatagába. S elsodorta őket a pusztító vihar. Ismét füstölög romok, halottak, tetemek. Már nem a próféta könnyei hullanak az oltár égő paraszára, a tudósok gyülekeznek, az ész emberei, kik értenek a megalkuyáshoz és kompromisszummal mentenek annyit, amennyit még lehet. Így is nemesek és vitézek idegenbe hurcolva: rabszolgaság és halál, tengődő élet és gyors befejezés. És a kalendáriumban fekete kerettel megjelölt nap: böjt, gyászdal és gyászszámoly.

Néhány évtized s újból morajlott a föld. A tikkadt talaj ismét vért követelt. Hősök vért, mártírok vért. Szabadságért folyt a harc: a vallásért és önállóságért. A katona bízott fegyvere erejében, a tudós a bibliai versekben. Már nincs próféta, szava is csak magyarázatban kerül fölünkbe. Így is hat.

Nem „az idők végén” bekövetkező ideálért lánognak az arcok, a napi élet vonul fel. A megtiport, szabadságától, vallásától és Istenétől is megfosztott nép indul a hívó szóra. Nincs kedély a passzív szemléletre, idő a csodavárára; a képzelet nem várja a „számár hátán bevonuló szegényt”. Mindenki úgy érzi, cselekedni kell és engedelmeskedni a parancsnak.

A hold nappal is mutatkozik az égboltozaton, de halvány az arca, senki figyelmét nem vonja magára. S ahogy feltűnik az éjszakában, ezer szem bámulja, soha nem látott szépséget fedez fel ragyogásában. Míg a zsidó állam fennállott, akkor is, amikor az im-

perium már nagyrészt Róma kezében volt, addig csak bibliai szöveg volt a próféta igehirdetése, szent olvasmány. Srögön aktuális lett, reális valóságot nyert, ha válságosra fordult az idő. A megváltás eszméje, a megváltó, a felkent, a Messiás! E jelszó járta most is. Nem volt új, csak alkalmazásában. Szent igazalom tartotta napirenden a kérdést, türelmetlen számítók búvárokdtak a szentírás könyveiben és bátorították egymást, hogy a betűnek rejtett értelme az időpontot is megjelöli. Lázás mohósággal lestek jelre, égi csodára s adták tovább, terjesztették a kortársak mondásait, bíztak, reméltek, hitték fanatikus hitet, hogy jön, jön a megszabadító. Nevét is tudták, megint csak bibliai vers-magyarázatból, az is bizlató volt, eloszlatott minden kétséget s igazolta a várakozást. Az elmélet tudósai, hagyománygyűjtők, éles elmével tudományt hirdetőik, a tanház nevelői, megszállottjai lettek a közeli megszabadulás ideológiájának s propagálták széles körökben. Messze földön terjedt el a népszerű gondolat s testet öltött a szabadságvesztett nép körében. Fegyveres lelkelésre vezetett, sok dicső hadi-tettel és — bukkással. Oda minden, ami még megmaradt a vesztes háború után. Azt még megbocsájtották valahogyan, mert sereg állt szemben sereggel, de ezt lázadásnak minősítették és iszonyúan meglorolták. Kivégzés kivégzést követelt, kegyetlenséggel végrehajtva. Vér, vér, mindenütt csak vér és pusztulás. Már a hamu alatt sem ég a parázs. Elaludt az, többé fel nem éleszt ember fia.

S még sincs vége mindennek. Hazájuktól elűzve, szétszórva idegenbe, megaláztatás és szenvedés közepette sem adták fel a reményt. Hit ez most már, tisztán hit, reális alap és számítgatás nélkül. Csak a legrikkább esetben hisznek egy évszámknak, egy álemlernek, ha az ügyesen felhasználja a biblia betűit.

Hogy oly mélyen vésődött be a zsidó lélekbe a hit a megváltásban, a messiánizmusban, a próféták és tudósok tanításán kívül, köszönhető az eszme szerencsés elnevezésének: **עוילם דיבא**, eljövendő világ. Ennek az elnevezésnek mágikus hatása van. Első hallásra is megnyugtató érzést vált ki. A mindennapi tapasztalat többé nem ütközik bele az isteni igazságszolgáltatásba. Erény és szenvedés, törvényvállalás és keserű sors, ideiglenes társítás, csak a mai napra szól, célja bűnlerovás; holnapra jön a jutalom, a határtalan boldogság; nemzedékek szabad, boldog élete saját hazájukban. Dávid házából származó király uralkodik fölöttük és Isten ismét ott lakik kiválasztott népe között. Az **עוילם** szó maga is misztikus fogalom. Etimológiája szerint jelent: ami el van rejtve — az ember szemé elől —. El benne, de nem tudja áttekinteni, nem látja a határait. **דיבא עוילם** tehát: a holnap világa, az igazság és igazságszolgáltatás világa, a béke és a szeretet világa, amikor tudással és ismerettel telik meg a föld, Isten megismerésével, ahogy megtelik a mélyen vájt meder a tenger víztől.

Párhuzamosan a messiánisztikus hittel jut elnevezéshez a hit a halál utáni életben, a túlvilágban. Mindkettő **עוילם דיבא**. Elnevezésük az időszámításunk utáni második századból való. Előbbinél már láttuk, hogy a lényeg ősi és jóval megelőzi új nevét. A hit a túlvilágban is ősi és mikor a második század misnája szabályozza az abban résztvevő személyeket, illetve kizár belőle egyeseket és tömegeket visszamenőleg is, akkor a fogalom már ismert volt, a hit elterjedve és a

misna itt is kodifikált, mint a halácha egyéb területein. A stílus és módszer, a talmud kiegészítő magyarázata és döntvénye, a tudósok hozzászólása, vitája és biblia-idézetük állításuk igazolására és megerősítésére, miben sem különbözik más törvénytől, amit a gyakorlat számára alkottak.

A közös elnevezés a hagyományos irodalomban itt-ott zavarólag hat, jöllehet a két fogalom pontosan elválasztható egymástól. A messiánisztikus eszme: hit abban, hogy Izrael népe ismét éli nemzeti életét a szentföldön, tágabb értelemben, az egész emberiség éli a béke boldog életét, sőt ebbe belevonva minden teremtmény, tehát az állatvilág is. A hit a túlvilágban: vallomást jelent az egyén megmaradása, a testtől elvált lélek továbbélése mellett. A másik éles különbség ketjük között, hogy a messiánizmus kiterjedése határtalan, — már amennyire a föld az — a túlvilágé végtelen; a messiási élet itt játszódik le a földön, a túlvilági a mennyben.¹

Érdekes megfigyelni az עולם szó jelentését. A hagyományos irodalomban világot jelent, a bibliában majdnem kivétel nélkül örök dolgot, örökkévalóságot.

A hagyományos irodalomban az עולם mint tér, misztikus, szent fogalom s van kapcsolata Istennel: מלך העולם a világ királya, רבונו של עולם Ura, de így is שכנה (térből) lakozó, מקום Hely (Isten), Magasság (Isten). A biblia ellenben nem ismer misztikumot, de naiv és emelkedett hangú stílusában a sok poétikus elem mellett is úgy beszél elvont fogalmakról mint rég ismert dolgokról, mint olyanról, mellyel mindig együtt van és, amelyben él. Az עולם szónak nála is van kapcsolata Istennel: ה' אלהי עולם örök Isten az Örökkévaló (Jes. 40, 28), אבן עזרא örökké székel (ib. 57, 15), ה' יורה לך לאור עולם (ib. 60, 20) az Örökkévaló lesz neked örök világosság, de az עולם itt voltaképpen tautológia, mert az Isten-fogalom, sőt név, ה' már magában foglalja az örökkévalóságot, mint Isten lényegét, nem mint átributumot. A biblia, vagy mondjuk a próféta, a zsoltáros igényt tart arra, hogy kövessük beszédét, költeményét és ne időzzünk a fogalom elemzése mellett, hiszen a kifejezés a mindennapi használatból, a mindennapi tapasztalatból való.

Tény, hogy a messiánizmusról nem burkoltan, célozgatva beszélnek a próféták, de világosan hirdetik bekövetkezését. Tény az is, hogy a túlvilágról végig a huszonnégy könyvben említés sincsen. A talmud megszokott módszerével kimagyarázza egyes szentírási versekben, de nélküle mi sohasem gyanítanók, hogy utalás történik benne a túlvilágra. Ez állításunk még a talmud (Szanh. 99a, Ber 34b és Sab. 63a) következő megállapítására támaszkodik: אמר רבי היא בר אבא אמר רבי וחסן כל הנביאים כוון לא נתנבאו אלא לימות המשיח אבל לעולם אבא אמר רבי וחסן כל הנביאים כוון לא נתנבאו אלא לימות המשיח אבל לעולם. Mind a próféták látomásai csak a messiási napokig terjed, de a túlvilágot „szem nem látta Kivüled” (Jes. 64, 3).

¹ Maimóni (Hilch. Tesuba VIII, 8.) megállapítása szerint a túlvilágot megjelölő עולם nem jelent azt a világot, mely csak majdnem keletkezik, hanem a már most is létező világot, de amely minden ember számára külön עולם, mert csak a halál után jut osztályrészéül.

Tény az is végül, hogy az עולם teljesen kiszorította a messiási értelmezést és kizárólag túlvilágot jelent. Így és csak így él ez összetett szó a mai zsidó ember szókincsében és tudatában.

A kérdés most az, vajjon e negatívumból az következik-e, hogy a biblia nem ismerte a túlvilág fogalmát, következésképpen későbbi eredetű, esetleg a második századból való, amikor már elnevezésével, kodifikálásával találkozunk? Vagy ismerte? De hát akkor miért nem beszél róla, soha és mivel tudjuk azt igazolni, hogy ismerte?

עולם jelent a „szem nem látta világot”. Hogy ezt felkutasuk, vizsgáljunk kell az utolsó állomást, a még látható világot s mellette megállva felelünk arra a kérdésre: ismerte-e a biblia a halált? mi a véleménye a halálról? Erre azután pozitív választ kapunk.

A következők fejezetben vizsgáljuk a halál megjelenését a bibliában. A felsorolt adatok csoportosítása nem követi a szentírási könyvek sorrendjét, hanem halad azon a vonalon, amely húzódik az egyéntől az egyetemig.

I.

1. A halál.

A biblia ismerte a halált. Mint büntetés került a földre. Az ember zúdította az emberiségre. Már a Genesis második fejezetének 17 versében olvassuk: „De a jó és rossz tudásának fájáról ne egyél, mert amly napon eszel róla, meg fogsz halni!” Folytatása pedig: (ib. 3, 19): „Arcod verejtékével fogsz kenyeret enni, míg visszatérsz a földbe, melyből vétettél, mert por vagy és porba térsz vissza!”

És ez végigvonul az egész szentíráson következetesen, sokszor említve, feltűnően sokszor a Pentateuchusban, hogy a halál a bűn következménye. Rendesen olyan bűn, amit a közösség vagy valamely intézménye ellen elkövetnek. Ideértve azt is, ha a már élő vallásgyakorlat, vagy a most gyakorlandó törvényt ellen vétének; továbbá az erkölcs, monotheizmus és az emberi élet ellen. Ezek valamelyike mindig kimutatható a bűnös cselekmény hátterében. S bűnhődik érte egyén, család, nemzedék, nép, vagy az egész föld. Idézeteimben kerültem azokat az adatokat, amelyek csak anyakönyvszerűen regisztrálják az elhalálozásokat.

E fejezetet három részre osztottam: 1. A halál. 2. Kiirtás és 3. Kivégzés. Jöllehet, a törvény nem mindig következetes e tekintetben, felcseréli, összekeveri a halálnemeket, de törvényjogi feldolgozása (talmud, midrás) szigorúan különíti el őket egymástól.

1. Cöláfhád fiútudó nélkül halt el. Őt leánya örökösödési pert indít. Kívánásuk, hogy a birtok ne kerüljön idegen kézre, hanem szálljon át a család nőtagaira, rájuk. „Miért vesszen ki apánk nevé az ő családjából, mert nincs fia. Apánk nem volt lázadó. Nem tartozott Kórach zendülő pártjához, a pusztában halt meg, saját bűnében halt meg.” (Num. 27, 3–5; Jos. 17, 4.) Ez utóbbi indirekt kijelentés, természetes megokolása a halálnak: a normális eset, amely mindenkinél bekövetkezik. A talmudi nézet (Sabb. 96b) az egyéni bűnt is ki-

nyomozza és a bibliamagyarázat nála szokott eszközeivel megállapítja, hogy Cölatchád azonos a בִּקְשָׁשׁ עֵינָיו, a szombati munkatilalom megszegőjével (Num. 15, 32, 36).

2. Jób szörnyű szenvedéseitől hamuban keres orvoslást. Felesége megszánja, meg akarja szabadítani a nyomorúságos étlettől s biztatja urát: בְּרַךְ אֱלֹהִים וּמָת (káromold az Istent és meghalsz (Jób 2, 9)).

3. Mózes és Áron a pusztában halnak meg, nem fejezik be életük nagy művét: nem vezetik be a népet az ígért földjére, mert nem szölköltek a sziklához — Isten utasítása szerint —, hogy az vizet adjon, hanem bottal ráütöttek. (Num. 20, 26, 28; Deut. 32, 50).

4. Meghal Nádáb és Abihu, Áron két fia, mert (tiltott) idegen tüzet hoztak az oltárra (Lev. 10, 2; 16, 1; Num. 3, 4 és 26, 61).

5. Eli két fia egy napon hal meg (elesik a háborúban), mert viszszaélték papi hatalmukkal (I. S. 2, 34; 4, 17).

6. Abimelech, Görár királya elrabolja Sárát, Ábrahám feleségét. Álmában szól hozzá Isten: meg fogsz halni az asszony miatt, akit elragadtál, hiszen az férjes asszony! És Abimelech nem közeledett hozzá és szólt: Uram! hát ártatlan embert is megölsz? Nekem azt mondta: testvére ő! (Gen. 20, 2—14).

7. Meghal Ér, Juda elsőszülött fia, mert rossz volt Isten szemében. Ugyane sorsra jut Ónán, a testvéröccse (Gen. 38, 7—10).

8. „Özvegvet és árvát ne sanyargassatok! Ha mégis kínoznátok, ha felkiált hozzám, én meghallgatom jajkiáltását, fellobban haragom és megöllek benneteket karddal és akkor lesznek a ti feleségeitek özvegyek és a ti gyermekeitek árvák“ (Ex. 22, 21—23).

9. Halálos bűnnek hitték, ha Isten szavát hallják, vagy Istent látják. A kinyilatkoztatáskor kéri a nép Mózes: szólj te hozzánk, nehogy meghaljunk (Ex. 20, 19; Deut. 5, 22; 18, 16). Mánoach mondja feleségének: meghalunk, mert Istent láttuk (Jud. 13, 22). „Láttam Istent — mondja Jákob — színről színre és megmenekült lelkem“ (Gen. 32, 31).

Jesája próféta, felavatása idején, így kiált fel: óh jaj nekem, elvesztem! mert tisztátlan ajkú férfi vagyok én és tisztátlan ajkú nép között lakom, bizony a királyt, az Örökkévalót, a seregek Urát láttam szememmel (Jes. 6, 5).

10. Dávid népszámlálást rendel el — a tóra utasítása ellenére (Ex. 30, 12), — mire pestis üt ki, mely sok ezer embert ragad el. S könyörög Dávid: ime én vétkeztem, én hibáztam, mit vétett e nyáj? Suijs engem és apám házáat (II. S. 24, 15—16).

11. Chizkijáhú meggyógyul betegségből és hálát ad Istennek. „Te pedig szeretve mentetted meg lelkemet az enyészet verméből, mert hátad mögé vetted minden vétkeket.“ (Jes. 38, 17).

12. Jónáthán, mert megszegte Saul király (apja) esküvel és átokkal szigorított tilalmát — bár nem tudott a tilalomról — csak a nép követelésére menekül a haláltól, azért is, mert nagy győzelmet aratott a filiszteusokon (I. S. 14, 44—45).

13. Nábál meghal, mert megtagadta Dávid kérését és becsmérelte, (I. S. 25, 38).

14. Jeróbeám beteg fia meghal, mert apja bálványimádást honosított meg az északi birodalomban (I. Kir. 14, 12, 17).

15. Isten elpusztítja (יָרַק) azokat, akik leborultak az aranyborjú

előtt (Ex. 32, 35). Halálos ítélet (megkövezés) vár arra, aki gyermekét Mólochnak feláldozza. A biblia folytatja a törvényt: „Én pedig . . . kiirtom öt népe középből.“ Ezt az utána következő mondat magyarázza: „Ha azonban szemet hünynek (nem hajtják végre az ítéletet), akkor én fordítom arcomat ama ember és családja ellen és kiirtom . . .“ (Lev. 20, 2—5).

16. Az erkölcstelenség, a vérfertőzés bűnének tilalma mellett közli: a népek, amelyeket elűzők előttetek, elkövették e bűnöket. Azután folytatja az intelmet: nehogy kihányjon benneteket a föld, — ha megfertőznék — mint ahogy kihányta a népeket előttetek (Lev. 18, 27—28; 20, 22).

17. Halállal bünhődik, aki a szentély és kultusza ellen vétkes mulasztást követ el, vagy azt profanizálja (Lev. 8, 35; 10, 9; 15, 31; 16, 2, 13; Num. 4, 19—20 és 18, 3).

18. Elpusztul különös halállal Kórách (a föld nyeli el elevenen), mert lázított, pártot ütött Mózes és Áron ellen, a hozzá csatlakozott előkelők tűzhalált szenvednek (Num. 16, 32—33 és 35). Ugyancsak sokan pusztultak el a zúgolódók közül (Num. 17, 14; 21, 6), mire a nép könyörög Mózesnek: vétkeztünk, imádkozz értünk! (ib. 7.) Elpusztulnak a „kémek“, kik rossz hírekkel elcsüggesztették a népet (Num. 14, 12), azután azok, akik szavukra hallgattak, végül a pusztában vándorlók egész nemzedéke (Num. 14, 29, 32—33, 37; 26, 65 és az egész 14. fejezet).

19. Asdód, Gát és Ekrón lakossága pusztul, mert fogságban tartja Isten ládáját (I. S. 5, 6, 9, 10).

20. Emóri népe elvesz. Bűne teljes lesz, elpusztul, országát elfoglalják Ábrahám ivadékai négy nemzedéknyi idő múltán. (Gen. 15, 16).

21. Halállal bünhődik a Faráó országának minden elsőszülöttje, később az izraelitákat üldöző egész serege, mert rabszolgaságban tartotta Izraelt, kínozta és gyermekeit vízbe fojtotta (Ex. 4, 23; 11, 5; 12, 29, 33; 14, 30 és a 15. fej.).

22. Szodoma és Amóra bűnös városok. Jajkiáltás száll fel felőlük az égbe. Isten tűzesővel pusztítja el őket (Gen. 18, 20; 19, 24), de hajlandó lett volna megbocsájtani a bűnt, felüggeszteni az ítélet végrehajtását, ha tíz igazságos ember lakik ott, nehogy ártatlant sújtsion (18, 32, I. még ib. 25).

23. Elpusztul az egész föld, csak Nőé és családja menekülnek meg, mert megtelt a föld gazsággal (Gen. 6, 5—7; 7, 21—23).

Amikor megszűnt Izrael népének nemzeti és állami élete, mert számkivetésbe került ellensége országába, Babilonba s félév volt, hogy szervezet hiányában lassan felemésződik, beolvad a hódító néphez, akkor Isten prófétát támasztott a fogságban, ki a megváltozott viszonyok között az egyéni felelősséget hirdette: „A bűnöző személy meghal. A fiú nem felel az apáért, az apa nem felel fiáért. Az igaz ember erőnye a saját érdeme és a gonosznak bűne az ő fejére száll.“ (Ez. 3, 18—20; 18, 4, 13, 20, 26; 33, 6, 8—9, 13). U. o. (18, 23, 32 és 33, 11): Isten nem kívánja a bűnös halálát, hanem azt, hogy megtérjen rossz úttjáról és éljen (V. ö. Deut. 24, 16).

A zsoldár-költő meg így látja: „Megöli a gonoszt a gonoszság.“ (Ps. 34, 22).

2. Kiirtás.

Ez is bemutatja a halált mint a bűn következményét, mint bűnhődést, de כרת (kiirtás) kifejezéssel. Megegyezik az első részben felsoroltakkal abban, hogy ez is Isten által végrehajtandó ítélet (מיתה כרת שמים), mégis gyakran súlyosbítva ערירי-vel, ami annyit jelent, hogy gyermektelenül hal meg, vagy gyermekei is kivesznek.

1. Aki kivonja magát a gyülekezet ünnepének megünnepléséből, irtassék ki az a személy Izrael gyülekezetéből (Ex. 12, 15, 19; 31, 14; Lev. 23, 29; Num. 9, 13).

2. Aki a frigsátor levitikus tisztasági törvényeit nem respektálja; az áldozati előírásokat nem veszi figyelembe; a kultuszhoz tartozó kegyszereket profanizálja; aki szándékosan bűnözik (nyilván azzal a szándékkal, hogy áldozattal kiengeszteli), irtassék ki. (Lev. 7, 25, 27; 17, 4, 9; 22, 3; Num. 15, 30–31; 19, 13, 20; Ex. 30, 33. Lásd fent 1. fej. 17 alatt).

3. Irtassanak ki a személyek népük közül, akik teszik (ezeket az utálatosságokat). Egyiptom és Kánaán erkölcsstelen életmódját tiltja a már ismert figyelmeztetéssel: s ne hányjon ki benneteket az ország (Lev. 18, 2, 28–29; 20, 18 és 17. feltűnő ez utóbbi helyen a kifejezés ויכרתו לעיני בני עמם l. még fent 1. fej. 16).

4. Kiirtásra ítélve, aki űzi a Móloch-kultuszt (Lev. 20, 3, 5. V. ö. 1. fej. 15).

5. Szellemidézők, halottjósok kiirtatnak (Lev. 20, 6).

6. Kiirtatik, aki vért eszik (Lev. 7, 27; 17, 10, 14).

3. Kivégzés.

A halálbüntetés harmadik módja a kivégzés, a biblia kifejezésével: „ember által ontassék az ő (a gyilkos) vére”. (Gen. 9, 6) Már említettem, jöllehet a törvény szava világos — megszabja még a halálos ítélet végrehajtásának nemét is (megkövezés, elégetés stb.) —, még sincs szigorú elválasztás az általam három csoportba foglalt halálhalmazok között. Nem mindig következetes. Ami pedig a büntetések nagy számából következtethető szigort illeti, idéznem kell a talmud némely tudósának megállapítását, hogy sok ilyenmű törvény csak papíron volt meg és soha sem került végrehajtásra. Csak bűnmegelőzésre szolgált (Szanh. 71a).

Kivégzéssel sujtották a következő büntettek elkövetőit:

1. Emberölés (Gen. 9, 6; Ex. 21, 12, 14, 29; Lev. 24, 17; Deut. 19, 12).

2. Bálványimádás, istenkáromlás (Num. 25, 4–5, 8; Deut. 13, 6, 10–11, 16; 18, 20; Lev. 24, 14, 16, 23. Lásd még fent 2. fej. 3. és 4; Ez. 14, 8).

3. Erkölcsstelenység, vérlertőzés, szodomizmus (Gen. 38, 24; Ex. 22, 18; Lev. 20, 10–16; 21, 9; Deut. 22, 21–24. l. még fent 1. fej. 16; Ez. 16, 40).

4. Emberrablás (Ex. 21, 16; Deut. 24, 7).

5. Szülők szidalmazása, bántalmazása (Ex. 21, 15, 17; Lev. 20, 9).

6. Szülők iránti engedetlenség, lezülés (Deut. 21, 21).

7. A szentély és törvényeinek profanizálása (Num. 18, 7, 22. L. még fent 2. fej. 2).

8. A szombat megszenteltsenítése (Ex. 31, 14; 35, 2; Num. 15, 35–36. V. ö. még fent 2. fej. 1).

9. Egyes esetekben megtorolva az ártatlan vérontást:

a) Salamon kivégezteti az oltárhoz menekült Joábot, mondván az ítéletvégrehajtonak: távolítsd el az ártatlan vért, amelyet Joáb kiontott: Szálljon a kiontott vér Joáb fejére és magzata fejére örökre (I. Kir. 2, 31–33).

b) Sámuel kivégzi Agágot, Amalék királyát: „Amint kardod sok anyát foszlott meg gyermekétől...” (I. S. 15, 33).

c) Dávid kivégezteti Is-boset gyilkosait, jöllehet azok abban a hitben cselekedtek, hogy Dávidnak jó szolgálatot tesznek, megszabadítván őt ellenségétől. Gonoszoknak (רשעים) nevezte őket, akik védtelen (צדיק) ölték meg (II. S. 4, 11–12).

d) Mikor Joáb megöli a törbe csalt Ábnér, Saul hadvezérét, Dávid így kiált fel: ártatlan vagyok én és uralmam Isten előtt örökre Ábnér, Nér fiának vétető! (II. S. 3, 28). Majd gyászdalában elítéli a galád gyilkosságát (ib. 33–34).

e) Dávid beleszerettet Bát-Séba asszonyba, Urijáhu feleségébe. Hogy feleségül vehesse, elküldi férjét a háború tűzvonalába, ahol el is esik. Nátán próféta gyönyörű példázatban feltárja a királynak bűnét, mire az belátja s vezekel érte Bűnhődött egyébként azzal, hogy Bát-Sébától származó első gyermeke meghalt (II. S. 11, 15, 17; 12, 1–23. L. még Ps. 51).

f) Halálos ítéletet hajtottak végre Áchánon, Zerách fián, mivel titlalom ellenére a zsákmányhoz nyúlt (Jós. 7, 25).

g) Elijáhu kivégzi a prófétákat, akik Bált imádták (I. Kir. 18, 40).

II.

Az élet.

Ha a halál mint a bűn megtorlása vonul végig a szentírás könyvein, ebből logikusan az következik, hogy viszont az élet, mint sum-mum bonum, a jött, az erényes pályalutás jutalmazása. Ilyen értelemben találjuk is a biblia fellogásában. A talmudnak már műkifejezése is van rá: אדם אוכל פירותיהם בעולם הזה az ember e világon haszonélvezet húz érte és a tőke megmarad a túlvilági életre (Kid. 39b, 40a; Sab. 127a; Pea I. 1), vagy מהן שברה בנדה... a jutalom ott van az oldala mellett (Chul. 142a és sok helyen még).

Az ötödik ige (Ex. 20, 12; Deut. 5, 16) a szülők iránti tiszteletért hosszú életet ígér „a földön, amelyet az Örökkévaló Istened ad nekéd.”

Ugyanígy a madárfészek (Deut. 22, 7), valamint az igaz mérleg (ib. 25, 15) törvényének megtartásáért.²

² Figyelemreméltó konkluzióra jut a talmud kritikai megjegyelése: a szülők iránti tisztelet törvénye mellett áll, hogy hosszú életű légy és hogy jó dolgodd legyen; a ma-

Találjuk azonban e felfogást az életről mint általános elvet, hogy úgy mondjam, mint világszemléletet is.

„Járjatok mind azon az úton, amelyet az Örökkévaló Istenetek rendelt számotokra, hogy éljetekek és hogy jó dolgotok legyen és hogy sokáig éljetekek az országban, melyet elfoglaltatok.” (Deut. 5, 30; 6, 3; 8, 1; 11, 9).³

Még szemléltetőbb didaktikai hangon szól a következő idézet: (Deut. 30, 15–20) „Lásd, elébed teszem ma az Életet és a Jót, a Halált és a Rosszat azzal, hogy én megparancsolom neked ma, hogy szeresd az Örökkévalót, a te Istenedet, hogy járj az Ő útjain, hogy őrizd parancsait, törvényeit és rendeleteit, akkor te élni fogsz, megsohasodsz és megáld téged az Örökkévaló, a te Istened az országban, ahová te majd bemész, hogy elfoglald. Ha azonban elfordul a te szíved, nem hallgatsz (reám), megtántorodsz, leborulsz idegen istenek előtt és szolgálod azokat, kijelentem neked a mai napon, hogy el fogtok pusztulni, nem lesztek hosszú életűek azon a földön, ahová, a Jordánon átkelve, indultok, hogy elfoglaljátok. Tanúkul hívom fel ellenetek az eget és a földet. Az Életet és a Halált tettem elébed, az Áldást és az Átkot, válaszod az életet, hogy élj te és magzatod! Hogy szeresd az Örökkévalót, a te Istenedet, hogy hallgass szavára, hogy ragaszkodj hozzá, mert Ő a te Életed és napjaid hosszúsága, hogy lakjál a földön, melyet esküvel ígért az Örökkévaló őseidnek, Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak, hogy nekik adja.” (I. még ib. 8, 19; 11, 17; I. Kir. 9, 6–7).

E drámai stílusban megszólalt intelem az írásművészet minden emelkedettsége mellett sem hagy kétséget az iránt, hogy mit ért élet-halál fogalmakon. A következetesen kihangsúlyozott „a földön”, „az országban” beszédes elhárítása minden misztikus belemagyarázásnak.

S mégis nem távozhatom el e szakasztól ünnepi visszhangjának meghallgatása nélkül. Ha a létra alapja a földön van is, de csúcsa az eget éri. A földön pereg le az ígért élet, de időtartama örök, hiszen egy népnek beszél, ígér. Isten ígér. Nemzeti életről van szó, a hazában, melynek határait Isten vont meg, területét Isten szentesítette. Nemzedék letűnhet, de másik kél a nyomában. Az Élet, a holnap, a holnapután, a végtelen. S az erény jutalma, hogy az élet nem vész el, gyermekeiben tovább él az ember, a nép. Ezzel el is érkeztünk fejtegetéseink következő állomásához, a gyermekhez, mint az élet és halál problémájához.

dárfészek törvénye mellett szintén azt olvassuk: hogy jó dolgod legyen és hogy soká élj. Ime az apa feltűdi gyermekét a palota fokára (ahol a madár fészket rakott), hogy hozzon neki fiatal madarakat. Az engedelmessé fiú teljesíti apja kívánságát, felmegy és a biblia utasítása szerint elbocsátja az anyamadarat és jön letel a fiatal madárkák. Megcsúszik, lezuhan és szörnyethal. Hol az ígért jólét, hol az ígért hosszú élet? — kérdezi a talmud. S felel reá: Úgy kell értelmezni a szent szöveget: hogy jó dolgod legyen, azon a világban, ahol csupa jó van; hogy hosszú életű legy, azon a világban, ahol örök élet van (Kid. 39b, Chul. 142a). Azt megelőzően olvassuk R. Jákob nevében: az erénynek nincs jutalma ezen a világban.

³ Mint érdekes következtetését a biblia betűszerinti értelmezésének idézem (Ber. 8a) a névtelen tudóst, aki elcsodálkozott a híren, hogy Babilónban is vannak öreg emberek. Hogyan? kérdezte, hiszen írva van: (Deut. 11, 21) ... és ird azokat (ígemémet) házad és kapuid ajtófeláira, hogy megsohasodjanak napjaitok és gyermekeitek napjai azon a földön, melyet az Örökkévaló esküvel odaígért őseiteknek, hogy nekik adja. (Ez pedig csak Kánaánra vonatkozik és nem Babilóniára).

III.

A gyermek.

Ráchel kifakad sorsa ellen Jákob előtt: adj nekem gyermeket és ha nincsenek, halott vagyok én!... (Gen. 30, 1).⁴

Isten szeretetéről biztosítja Ábrahámot, nagy jutalmat ígér neki. S szól Ábrahám: óh Uram Istenem, mit adsz nekem, hiszen én gyermektelen vagyok, szolgám lesz az örökösöm! S felelt neki Isten: nem! nem ő lesz örökösöd, hanem az, aki tőled származik. S kivette őt a szabadba és szólt hozzá: tekintsz fel az égbe és számláld meg a csillagokat! Ennyien lesznek a te ivadékaid! És Ábrahám bízott Istenben... (Gen. 15, 1–5).

Régi törvény, ha valaki meghal és özvegye gyermektelen marad, akkor az elhunytak ivére feleségül veszi az özvegyet, tehát sógornóját, hogy gyermekük legyen, aki az elhunytak nevéhez tartozik majd, nehogy neve töröltessék Izraelből (Deut. 25, 5–6). Júda elsőszülött fia, Éz, meghalt és szólt Júda Önánhoz, másodszülött fiához: vedd feleségül bátyád feleségét, hogy gyermeke legyen (elhalt) testvérednek. És tudta Önán, hogy nem övé lesz a magzat és a földre rontott... (Gen. 38, 8–9. lásd még fent 1. fejt. 7).

Több helyen olvassuk Isten ígérését az ósátyáknak, hogy megjutalmazza őket gyermekeikben (Gen. 13, 15–16; 16, 10; 17, 6–9. 16. 19–21; 22, 17–18; 26, 24; 28, 4. 14; 35, 11–12; 48, 4; Num. 14, 31; Deut. 4, 40).

Dávid hajlékot akar építeni Istennek. És szól hozzá az Örökkévaló: ha majd letelnek napjaid, nyugovóra térsz őseidhez, átmasztok neked ivadékokat, aki tőled származik, megszilárdítom uralmának trónját örökre. Én leszek az ő apja és ő lesz az én fiam (II. S. 7, 12–14).

Dávid végrendeletében figyelmezteti Salamont Isten ígérétére, mely szerint: ha gyermekeid megőrzik útjukat, hogy járjanak előttem hűséggel egész szívükkel és egész lelkükkel, akkor nem szakad meg az utódlás Izrael trónján (I. Kir. 2, 4; 8, 25; 9, 5; I. még Ps. 89, 5. 30. 33. 37).

Jákob nem fogadja el gyermekei vigasztalását és feljajdul: bizony leszállok én a fiamhoz gýszolva a sírba! (Gen. 37, 35; 42, 38; 44, 31). De amikor találkozik elveszettnek hiit fiával, Józseffel, boldogan kiált fel: most már nyugodtan meghalhatok, miután láttam arcotdat, hogy te még élsz (Gen. 46, 30).

Mikor hírül vitték Dávidnak, hogy ellene fellázadt pártütő fia, Ábsálom, elesett. Dávid így kiáltott fel: Fiam Ábsálom! Fiam, fiam, Ábsálom: Vajha én haltam volna meg helyetted. Ábsálom! fiam, fiam! (II. S. 19, 1. 5).

⁴ Tragikus befejezése Ráchel életének: az úton nehezen szüli meg második fiát. Már elszállóban a lelke és gondja van arra, hogy kicsiny gyermekének nevet adjon: „Benóni” fíadalmam gyermeke. Talán még hallotta a szülészőnő vigasztaló szavát: „Ne félj, mert ez is fiad nekem!” (ib. 35, 17–18). Több évszázadot nyelt el már az idő, a fiatal szépséges asszonyból őszanya lett — a sírban. Odaszáll le érte a költészet, hogy még egyszer hallja síro hangját, lóságba zúbt kősoi ivadékaikért zokogó imádságát. Ezt Isten is meghallgatta az égből és vigasztaló ígértelet tett: visszatérnek gyermekeid az ő határaihoz (Jer. 31, 14–16).

Az idézetekből következőleg fejlődési fokozatot kell megállapítanunk. A kezdetleges gondolkodás materiális és szülőkörű. Ilyen Sára kíméletlen követelése Ábrahámától: keressd el a szolgátot és fiát, mert a szolgáló fia nem osztozik az örökségben fiammal, Jichákkal (Gen. 21, 10).

Hasonlóképpen csak az örökségre gondolt Ábrahám, mikor gyermektelenségére hivatkozva nem találja értékesnek Isten ajándékát. Ugyancsak ezt igénylik Cóláhád leányai, kik törvényt provokálnak, majd házasság révén megmennek az örökséget a törzsnek.

A sógorházasság (יְבוּיָהוּ) intézménye már nemesebbre törekszik: az elhunytak nevét megőrizni.

Idetartozik Jes. 56, 3–5 ... És ne mondja a herélt: lám én száraz fa vagyok. Mert így szól az Örökkévaló a heréltokről, akik megőrzik szombaljaimat és azt választják, amiben én kedvet találok és ragaszkodnak szövetségemhez: adok nekik házamban és falaim közt emléket és nevet, jobbat fiaknál és leányoknál, örökkévaló nevet adok nekik, mely ki nem irtatik.⁵

A fejlődés felső foka, mikor Ráchel halottnak érzi magát, ha nincs gyermeke. Gyermekeiben él tovább (Gen. 30, 1).

Ezt érzi Hanna is és azért könnyes az imádsága, azért tesz fogadalmat, hogy születendő gyermekét Isten szolgálatára felajánlja (I. S. 1, 11). Jákob is azt kapja ígéretül Istentől: Ne félj lemenni Egyiptomba, mert nagy néppé teszlek ott. Én megyek le veled Egyiptomba és én hozlak fel onnan és József teszi reá kezét szemeidre (Gen. 46, 3–4).

Végül Isten szava — hiszen Ővé a hatalom, a jövő —, mely az utódok számát a föld porával méri és az ég csillagaival. Időbeli tartamukat így állapítja meg: neked adom (az országot) és magzatodnak örökre (Gen. 13, 15–16).

Természetes e kijelentés, hiszen a nép fogalma magába foglalja a később születendő nemzedékeket is, melyeknek sora végeláthatatlan, terjedelme a végtelenség felé tör.

IV.

A túlvilág.

Minden primitív nép tud a túlvilágról, van képzele róla, a biblia nem ismeri, meg nem említi. Izraél népe évszázadokon át élt Egyiptomban, hosszú ideig tartózkodott Babilóniában, élénk érintkezése volt a szomszédos népekkel és kapcsolata a kissé távolabbi keleti népekkel is; kimutathatóan átvett tőlük és magába olvasztott kultúrelemek, népszokásokat és törvényeket, miért zárta el kapuit ép a túlvilág képzetének beáramlása elől. Szándékos-e ez az elzárkózás? Talán e fogalom megalkotásával egyidőben keletkezett kép megteremtése tette

⁵ A próféta magát „népek prófétájának” (Jer. 1, 5) tudja, ki nemcsak Izraelt inti, fenyegeti és feketé színnel festi meg pusztulása képét, hanem ugyanazt teszi kora idegen népeivel is: több beszédben hirdeti pusztulásukat. Így pl. „kiirtom Bábelnek nevét és maradvékát, sarjadékát és ivadékát” (Jes. 14, 22). Ugyancsak mint büntetést találjuk a következő kifejezést עמלק את זכר עמלק (Deut. 25, 19; Ex. 17, 14) és מוחי נא מספרך (Ex. 32, 32).

lehetővé bevonulását a zsidó irodalomba, mert félteni kellett tőle az egyistenhit tisztaságát, mely nem tűr meg semmi alakot, semmi képet? Talán erre is vonatkozhatnak a tiltó szavakat: „... ne tanulj meg cselekedni ama népek útaita szerint! Ne találtassék benned... szellemidőző, halottjés és ki megkérdézi a halottakat!” (Deut. 18, 9–11). De hiszen módjában lett volna vallani a túlvilágot minden képtől elvonatkoztatva is. A zsidó lélek kiválóan alkalmas arra, hogy tisztán gondolati, eszményi és közvetlen intuíciótól nyert fogalmakat magába fogadjon és életének vezérlő motívumává tegyen.

Mi a tényt látjuk. A biblia elkíséri a benne szereplőket a sírig, azután megfordul, visszatér és — foglalkozik másokkal. Egy másik tény is van előttünk, amely megdönti azt a feltevést, mintha a monoteizmust féltették volna a túlvilág hitétől: a talmud. Már bevezető szavaimban bőven beszéltem arról, hogy világosan megfogalmazott, pontosan megformulázott, sőt kódifikált szöveg közli velünk a túlvilág létezését és benne a mi részesedésünket. Sajátos módon abban a traktátusban, mely a törvénykezést tárgyalja (Sanhedrin). Tudósok vitája, biblia-magyarázata és megjegyzése tarkítja, élénkíti a tárgyalást. Idézett helyen kívül számos más traktátus is foglalkozik e problémával. Néhol — nem túlzottan — képet is kapunk róla.

Ismét felmerül hát a kérdés: miért hiányzik ez a bibliából? S nyomban utána egy másik kérdés: jól látunk-e? elmélyedünk-e eléggé a szent szöveg betüibe, hogy bizonyossággal állíthatjuk: „fáradással kerestem, de nem találtam”.

Ime: a biblia alapján lehet összeállítani héber lexikont, de az nem bizonyít amellett, hogy a héber nyelvnek akkor nem volt nagyobb szókinccse. Abból a negatívumból, hogy a túlvilág nincs megemlítve, semmiesetre sem következik az, hogy nem tudott róla, hogy nem hitt benne. A nagy nyilvánosság csak akkor szerez tudomást a vízförrásról, amikor már buzogni látja, pedig előbb is létezett, nagy erőt fejtett ki ott mélyen a földben.

Most pedig visszaillesztünk az eddig megtett útra.

Láttuk, hogy a halál a bibliában büntetés. Ritkábban megtorlás (szemet-szemért), de az előfordult esetekben inkább prevenció, büntemelés. Akár úgy, hogy a bűnré szülő visszarottenjen a büntetéstől való félelmében, akár úgy, hogy a kiszabott és elszenvedett büntetés másokat riasszon el a bűntől (למען ישמעו ויראו) Célja: a közösséget megóvni attól, hogy a bűn megfertőzze. A jutalmazásnak célja viszont: a közösség jóléte (למען יטב לך) és fennmaradása. Nem téveszt meg senkit a szokásos megszólítás, mely a második személy egyes számát használja. Isten igéje Izrael népéhez szól. Annak adja a törvényt, jelöli meg feladatát, azt inti, óvja a rossz úttól és a pogány szomszédok bálványaitól, erkölcsitelenségétől. Az egyén csak elvétve kerül színre, akkor is csak annyiban érdeklí a bibliát, amennyiben ez vonatkozásban van az összességgel.

Már a történet kezdeti fokán, a nép keletkezése előtti időben is ott lebeg szeme előtt a holnap népe, a nagy nemzet, mely most még csak kívánság, áldás, de amely az időben megvalósul. Nem is látjuk meg, hogyan lett néppé. Jákob családja Egyiptomba megy s szemünk előtt, észrevétlenül néppé fejlődik. Ettől kezdve mint egység szerepel

mindig — a mai napig —, mely magába olvasztotta az egyedeket. „Achán, Zerách fia, hűtlenséget követett el az örökszentséggel és Izrael egész közösségén volt harag...” (Jós. 22, 20). Kórách lázadásakor hiába imádkozik földreborulva Mózes és Áron: „Isten, minden test szellemének Istene! Vajjon, ha egy férfiú vétkezik, az egész közösségre haragszol? (Num. 16, 22.) Igen. A közösség most már egy test, s ha egyik szerve beteg, sinyli azt az egész test. A néppel Isten szövetségét köt, jelenlevő tagjaival és az utánuk következőkkel. (Deut. 29, 14) E szövetség kovácsolja egységbe az individuumokat, úgy, hogy annak azontúl csak egy hangja van, csak egy akarata, egy célkitűzése és e szövetségből nem maradhat ki sem egy férfi, sem egy nő, család vagy törzs. (Deut. 29, 17) Egy vallása van: az egyisten-hit és ez jellemző tulajdonsága az egész népnek. Isten igazságos, tehát büntet és jutalmaz. Ebből az is következik, hogy erény és bűn az ember kezében. Szabad akaratából választhat e kettő között, de azzal együtt jár élet és halál (Deut. 30, 15—20). A nép örökké él. Boldogan, házajában, ha Isten törvényei szerint cselekszik; szétszórva, számban megfogathozva, szenvedésben, ha attól eltér (Lev. 26, 39; Deut. 28, 63—64).

Csak amikor a nemzetet összefogó aroncok meglazulnak s alkotóelemeire bomlik ismét a tömegesség, akkor kezd elmélni, elmélyülni és magára gondolni az egyén. Ez természetes fejlődés, vagy visszafejlődés. Egyedül, társtalantul áll az egyén. Azt az erőt, amelyet a szövetségben nyert, nem kapja többé; a gondatlan életet nem folytatja, hiszen ezer gond és veszély nehezedik rá. A tömegbe beékelve, önállóságától megfosztottan is, külön lény volt, védett lény, most pedig csupa kérdés zakatol az agyában. Magára hagyottan kód és rejtelny áll előtte. „Gnóti szeauton!” De hogyan? A nép boldogsága, tehát sorsa is, szabad választásától függ, de az egyén ott vergődik tehetetlenül, töpreng kérdés és kétely között, merthogy nem lát összefüggést cselekedetei és végzete között. A tudomány ezt teodiceának nevezi. A talmud rövid, népies formulában ismeri: *צדיק ורע לו רשע וטוב לו* igaz ember és — rossz sorsa van, gonosz ember és — jó dolga van! (Ber. 7a).

A bibliában többször találkozunk e kérdéssel, anélkül, hogy megnyugtató feleletet kapnánk rá. Véleményem szerint e kérdés az egyén sorsának kérdése. Az egyén szenved és nem tudja miért, eltűnik és sohasem tudja meg, miért is élt. Nem ismeri az életet, amelynek pedig részese. Évtizedek tapasztalata után sem látja a holnapot, ahogy a tegnapot sem tudta megragadni úgy, hogy nála maradjon. Játékszere az időnek s úgy érzi, hogy jelenléte fölösleges, járás-kelése céltalan. Mi keresnivalója is van a világon? Aztán megpillantja a megasott sirt és könnyes lesz a szeme. Felsőhajt: ez hát a vég?! Ily rüt befejezés! Oda kerülök én is? De hát akkor minnek az a pár perc itt? Mi az értelme az életnek? Ajándék, amit pár perc mulva visszaveszünk!!

Még visszatérünk e gondolathoz, előbb néhány példát állítunk egymás mellé, néhány egyéni sorsot kíséerünk figyelemmel a biblia elbeszélésében.

Jákob történetébe beleszövődik Ráchel története is. Fejezeteken keresztül foglalkozik vele a Genesis könyve. Megtudjuk, hogy Ráchel szépalakú volt és széparcú. Jákob kétszer hét évet szolgált apjánál, Lábánnál, hogy feleségül kapja. S az esztendők úgy rohantak el, mintha

csak napok lettek volna: Jákob szerelmes volt Ráchelbe. E házasságból két gyermek született: József még Lábán házában és Benjámín az úton Kánaán felé. E szülésbe belehalt Ráchel. Anyaságának lett az üdözata. A megrendítő eseményt két-három mondatban közli velünk az Írás. Nem látunk könnyeket, nem hallunk zokogást, Jákob folytatja útját hazafelé, miután eltemette szépséges feleségét az úton és sírjára oszlopot emelt.

Kivesztette Jákob szívéből a szeretet; érzéktelen lett-e, kegyeletlen nem tudó a lelke? Bezzeg halljuk sírását, amikor meglátja József véres köntösét. Látjuk, mint tépi-szagatja ruháját; mint ölt magára zsákot és gyászolja láát hosszú időn át; mint utasítja el gyermekei vigasztalását és egyre feljajdul: „Bizony gyászolva szállok le fiamhoz a sírba!” (Gen. 37, 35).

Fájdalmat összehasonlítani, lemérni nem tudunk, de ha az apát így megrendítette a gyász, miért nem nyilvánult ez meg a férjnél is, amikor fiatal, kedvenc feleségét hirtelen elvesztette?

Felelet: az eseményeket a biblia írja meg. Csak az érdeklí, ami a történetet előbbre viszi: férfiak, nők, házasság, gyermek, nemzedék és a csúcson a nép. Ez a cél, mely felé törekszik. Józsefnek, Jákob gyermekének feladata létrehozni harmadik nemzedéket. Elvesztése egy nemzedék kimaradása, a népi létrejöttének akadélya, tehát a közösség vesztesége, azért oly fájdalmas számára a gyászhir. Ráchel ellenben már nem alkalmas gyermekszülésre, már lért a folytonosság egyenes vonaláról, ezért már nem „közügy”. Tragédiája bármily fájdalmas, csak egyéni, azért nem időzik mellette a biblia.

Megrögzítjük mindenesetre Jákob feljajdulását: leszállok fiamhoz a sírba! E hangból mégis csak kicsendül valahogyan, hogy Jákob hite szerint József létezik még.

Ugyanez a képzele Dávidnak. Bát-Sébának, Urijáhu feleségének fia született Dávidtól. Midőn az asszony később özvegy lett és Dávid felesége, Isten betegséggel sujtotta a gyermeket. Dávid bőjtölt és a földön hált. Mikor a gyermek meghalt, felkelt a földről, megmosdott, megkente magát (olajjal) és ruhát váltott, bement az Örökkévaló házába és leborult, majd bement a maga házába, kért és tetek eléje kenyert és evett. Csodálkozó szolgálainak így felelt: „ameddig élt a gyermek, bőjtöltem és sírtam, mert azt mondtam: ki tudja, majd megkönyörül rajtam az Örökkévaló és életben marad a gyermek. Most azonban meghalt, minek is bőjtöljek? Visszahozhatom-e még? Én elmegyek ő hozzá, de ő nem tér vissza én hozzám.” (II. S. 12, 15—23)

Naplementekor mély álmot fogta el Ábrahámot, sötétség és nagy félelem szállt rá. Ekkor szólott hozzá Isten: „Tudd meg, hogy idegen lesz a te magzatod... te pedig betérsz atyáidhoz békében, el fogsz temettetni jó vénségben” (Gen. 15, 12—15). E vigasztaló ígért csak azt tudja megnyugtani, ki hiszi, hogy az eltemetés nem jelenti a véget, a kapcsolatot Istennel továbbra is fennáll.

A *שבת* ige (lefeküdni) használatá az elhalálozásra, szintén arra vall, hogy a halált csak alvásnak, álomnak tekintették, melyből van felébredés. Olvassuk Jákob végrendeletében: „Ne temess el kérelek Egyiptomban! Hogy feküdjem atyáimmal, vigy el engem...” (Gen. 47, 29—30).

Júda és Izrael királyairól is olvassuk, hogy pihenőre tértek *atyáik*-hoz. Ebből is az csendül ki, hogy, akikhez sirba szállnak, azok megvannak, léteznek.

Bábel királyát, országok és nemzetek ellipróját, fenyegeti meg a próféta: „Mind a nemzetek királyai, valamennyien fekszenek dicsőségben, kiki a házában (a sirt érli rajta: Targum, Rási és RDK.). Téged pedig kivet magából a sírod...” (Jes. 14, 18–19).

Látjuk tehát a csendes megnyugvást a halálban, mely álmot jelent csupán és nem elmúlást.

Izsák utasítja Ézsaut, készítsen számára izletes étket, hogy megáldja, mielőtt meghal. S beszél minden félelem, minden iszonyat nélkül saját haláláról. Bizonyára szintén azért, mert nem látott abban mást, mint a létnék egy másik formáját.

E néhány példa a maga egyszerű és természetes hangjával azt a benyomást kelti, mintha köztudatot fejezne ki. Mintha az egyén élete és sorsa a biblia korában már megoldott rejtvényt volna s nem töprengő kérdés többé. A valóságban azonban nem ez a helyzet.

Az emberi sors a mindennapi életben klasszikus kifejezést nyer a biblia egyszerű megállapításában: „nemzedék megy, nemzedék jön” (Koh. 1, 4). Hogy előbb a tovatűnő nemzedék után néz s csak azután köszönti az újonnan érkezőt, az az utómondattal magyarázható: „és a föld fennáll örökké”. „Háárec” itt nem földet jelent, mint materiát, sem mint geográfiai fogalmat, hanem az emberiséget, mely a földön él. Az emberiségről állapítja meg tehát, hogy örök életű. Az elvesztett nemzedékek helyébe mindig újak jönnek, soha sem pusztul ki soruk.

Ezt látjuk mi is, ha a multra visszatekintünk s ugyanez a kép tárul elénk, ha a holnapot vizsgáljuk. Mást is látunk azonban. Nemzedékek nem egyszerre keletkeznek, sirbaszállásuk sem együttesen történik. Az idő egymásutánja hajtja ki és vonja be őket. Beleszédül a szem és könnyes lesz, ha erősen nézi, mint vonulnak át egyenként a túvékonyságú hidon, hogy parancsszóra átkeljenek a túlsó partra, ahol azlán nyomuk vész. Az emberi nem körül derül a látás. Ott nincs veszteség. A létszám állandó. Az egyesek pályája tragikus, vígasztalan. Született, hogy meghaljon! Fokozza a kétségbeesést, hogy az ember tudatában van ennek. Tudja, hogy halálra van ítélve; tudja, hogy időre szóló tartózkodási engedélye van s minden nap arasznyit vág a földbe, — saját sírját ássa meg. „Mert van a fának reménye: ha kivágják ismét megújul és csemetéje nem szűnik meg. Ha megvénül a földben gyökere és porban elhal törzsöke: víznek illatától felvirul és gallyat hajt mint ültetvény. De a férfi elgyengülvén, meghal, kimulván az ember, hol van?... Ha elhal a férfi, föléled-e? (Jób 14, 7–10).

A biblia nem vonta bele az egyesek sorsvizsgálatát tárgya körébe. Ha némelykor szokásától eltérően tovább időzik egy-egy történelmi személy jellemének kialakításánál, az csak azért történik, hogy ezáltal jobban megismerjük az egész népet. Mindez nem jelenlét azonban, hogy az egyént teljesen magára hagyva feláldozza, hogy az egyénnek nincs szava, joga. Csak annyit, hogy a biblia történetet ír, Izrael népének történelét és ebben az egyén teljesen beleolvad a tömegbe.

Természetes, hogy e megállapításunk a szentírás könyvei közül háromra nem vonatkozik, az ú. n. *אבות משלי*-re: *אבות*-re.

E három könyv elűt a biblia többi könyvétől. S mi itt Jób könyvét akarjuk kiemelni, mint olyant, amely véleményünk szerint kizárólag az egyén súlyos kérdését kutatja és — megoldja.

Karl Buddenek (Das Buch Hiob. Göttingen, 1913) minden bizonyossal igazra van abban, hogy e könyv magyarázóit csak a párbeszédet követik, figyelik; csak a bennük megnyilatkozó elmélyülést tárgyalják s egészen megfélemedeznek a prológusban elmondott tragikus történetről, mely elindítja e felséges drámát. Jóllehet maga Jób, ki oly bőbeszédűen tudja előadni lelke lájdalmát, alig-alig említi és siratja gyors istencsapástól elvesztett gyermekeit.

Karl Budde egyébként sok Jób-magyarázóval egyetemben a teodicea kérdésének tárgyalását látja e szentírás könyvben. S azt végigtanulmányozva, csalódva teszi le kezéből, mert a hosszúra nyúlt párbeszéd — beleértve Isten feleletét is, mely Jóbót teljesen megnyugtatja — sem oldották meg a kérdést: miért szenved az istenfélő?

Hevesi Simon (Jubiláris emlékmű Handler Márk tatai rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából. Lugos, 1904. 91. skk.) „nisszajón”-nak: az ember próbatételének tekintti Jób könyvét. Problémája nem az, hogy Isten igazságos-e, hanem az, hogy az ember erkölcsi lény-e? Jób könyve tehát nem Istennel, hanem Jóbbal, az emberrel foglalkozik. (93. l.) A nisszajónra idéz példákat a szentírás könyveiből.⁶ Felfogásunk szerint az idézett példák egyike sem mérhető össze Jób próbatételével.⁷ Ábrahám Isten szavára viszi ugyan fiát feláldozni, de még mielőtt végrehajtotta volna a parancsot, hallja a mennyei szót: ne nyúlj az ifjúhoz! Csak próbatétel volt. A H. S. idézte többi példa is, úgy látszik, inkább a „nisszajón” szó miatt került az Ábrahám áldozatkészsége mellé. Próbatételnek lehet odaállítani Jákob életét, sorsát Ráchel halála után. Több mint két évtizeden át gyászolja elvesztettnek hitt kedvenc fiát, Józsefet és egy hanggal sem zúgolódt az Isten ellen.

Ábrahám Isten áldásának ígérését: a jövőt kapta jutalmul engedelmességéért, Jákob meg élő fiát, kit Egyiptomban viszontlított a legnagyobb fényben, Jób ellenben fiait és leányait veszítette el. Ki kárpótolta, ki kárpótolhatta ezért?

Nem tudjuk követni áldott emlékü mesterünket abban sem, hogy a könyv végén elhangzó Isten-szava, mely a mindenség nagyságát és a teremtés hatalmas és bölcs művét, valamint a teremtmények egyszerű alkotását felsorolja, azt célozná, hogy jelentéktelennek és eltűnő csekélynek lássék a vergődő egyén számos baja és minden szenvedése.

H. S. idézi Duhm⁸ véleményét is, hogy Isten beszédének célja Jóbót világnézetének individualizmusából, mely Jóbnak egyetlen hibája, kiragadni (134–135). Hiszen bibliánk alakjaiban, gondolkodásukban,

⁶ Hevesi Simon ezt a felfogását több dolgozatban fejtette ki. L. Scheiber Sándor: Hevesi Simon irodalmi munkássága. Hevesi-Emlékkönyv. Budapest, 1934. 48. skk. II. Nr. 32, 62, 74, 145, 191, 238. V. ö. még „A Nisszajón Jób könyvében” c. dolgozatát MZA Sz. LVI. 1939. 105–109.

⁷ Leginkább R. Méir és Berúria két fiának hirtelen halála volna ezzel párhuzamos (Midrás Mislé, Prov. 31, 1-hez. Jáikut S. 964), vagy Áron két fiának halála, mely alkalomból Mózes vigasztelő szavakat mond bátyjának: „Ez az, amit szólt az Örökkévaló mondván, a Hozzám közelállók által megszenteltem...” Mégis azzal a külföldiséggel, hogy Áron két fia vélt az isteni parancs ellen, ezért is „hallgatott” Áron.

⁸ D. Bernh. Duhm: Das Buch Hiob. Tübingen, 1897.

beszédjünkben, példaadásukban ép az az örökség, hogy nem féltstenek, nem Übermenscheek. Egyszerű emberi lények, erős hittel és vallással. Jób, mint szentírási példa, sem lehet más. Már pedig a könyv végén úgy tűnik elő, mintha Jób Istennek néhány szavára már feladja a harcot és meghódol. Az a Jób, ki oly keményen és annyi lelki erővel, megőződéssel harcolt igazsága mellett, következetesen védekezett barátai „vígasztaló” szavai ellen és állandóan visszautasította még a lehetőségét is annak, hogy akár ő, akár gyermekei bűnösök, most egyszerre meghátrál és feladja egész életének harcát! Mintha csupán csak az lett volna a kívánsága, hogy egyszer szembekerüljön Istennel és nem az is, hogy feleletet kapjon töprengéseire. Hogy vannak és voltak nagyobb problémák, hogy Jóban és családján kívül még ott a nagy világ, létrehozása és kormányzása nagyobb probléma, azt Jób jól tudta, de fájdalma — főképpen ártatlanságának tudata miatt! — oly erős volt, hogy nem akart mást látni, mint önnön lelkét. Okot keresett, magyarázatot, ezt pedig nem kapta meg Istennel folytatott párbeszéde után sem. Mi az tehát, ami Jóbot lecsillapította s bennünket semmiképpen sem tud megnyugtatni?

Igen jelentős és lényeges körülmény hiányzik a Jób-kommentárokból és ez a halál meglátása. Jób feltűnően sokszor kerül szembe a halállal és beszél róla, szól hozzá. Ezt gondosan megvizsgálva más világításban látjuk a dráma alapeszméjét, a szereplők lelkirajzát és a végkifejledést.

A halál és főképpen a halál utáni állapot, a sír, a mozdulatlan-válatozatlan-érzékletlen-szenvtelen-abszolút nyugalom, de véget vet minden szenvedésnek. Boldogság-e ez a helyzet? Létezés ez továbbra is, s benne az ember, a személy, a tegnap tépelődő, vergődő, testi és lelki gyötrelmek hordozója, énjének terhétől felszabadulva haszonélvezője-e az időtlen, együtemű Ismeretlennek?⁹ Az örök álom, melyet már nem bolygat meg senki és semmi, a nagy birodalom, minden élő találkozó háza, melyben nincsenek társadalmi ellentétek, rangkülönbségek, indulatok, harag, gyűlölet, fáradság. A sötétség, ahová a szenvedő már kívánczik, a vakhomály, a sír, ahová a megtéptelt lelkű ember újjongva bevonul, becézve az örök pihenőhelyet és lakótársát — a férget: apám vagy! anyám vagy! én édes testvérem! keblére öleli, baráti egyetértésben megférnek egymás mellett. Majd eltaszítja magától, undorodik tőle, írtózzattal fordul el a megsemmisülés örök honától. A borulat, melyben homály fénylik és semmi zavaró, semmi csendhábortó, az út, mely odavezet, síma, nincs rajta csak egy nyom, egy irány, mert onnan nincs visszatérés.

Vonzó-e ez mind, kívánatos menedék vihar és zivatar elől? Fájdalom-e az élet s reménység-e a verem?

E kérdések dúlnak Jób lelkében. Szavaival már döntött: a

⁹ A halál gondolatát és a tőle való iszonyt, a halott ember szánalmas tehetetlenségét és a sok néven említett sírnak örök némaságát értini a szolláros könyve is több helyen, anélkül, hogy sokat löprengene lelette. Minthogy a szolláros életcélja Isten dicsőítése, jogosnak látja, sőt egyenesen „Isien érdekében való”-nak, hogy ő megmeneküljön a veremtől, ahol minden hálának, minden hang meghalt örökre. Az anyészel a gonoszoknak való. (Ps. 6, 6; 9, 18; 16, 10; 18, 6—7; 30, 3 és 10; 34, 22; 39, 5—6 és 14; 88, 6 és 11—13; 89, 48—49; 103, 16; 115, 17.)

halál — megváltás, a nemszületés a lehető legjobb (v. ö. Erub. 13 b : נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא). De belül mást érez: élni akar, minden vágya az élet. A szenvedések nem tartoznak az élethez. A szenvedés büntetés, Isten bünteli vele a gonosztevőket, de hát miért szenved ő, hiszen ő ártatlan? Isten ártatlant is sujt. Így szavaival. Belül mást érez: valami van még! Valami, amit ő nem ért meg. Valami rejtelme lehet még az életnek, a létnek, Isten kormányzásának, amit homály takar el előle! Ezt keresi. Kutatja a természetben, az értelemben, barátok és bölcsék tanításában. Hiába, sehol sem találja meg. — Most az embert vizsgálja, viszonyát az élethez, helyzetét a létben. Tökéletlen és gyarló az ember, összezsugorodva napokban, azok elrohannak és ő elenyészik és nincs többé. Mint a virág, hamar elfonnyad ő is, mint az álom ellilán ő is és nyoma sem marad. (V. ö. Ps. 39, 14.)

Hát nincs öröm a földön? Sehol? Van. Amott virul a gonosz, nincsenek problémái, nem aggódik a holnapért: „edite, bibite post mortem nulla voluptas!” Mit bánja ő, hogy halála után szenvednek-e érte gyermekei. Nincs reá gondja. Holnap ő már pihenni fog. A világ édes göröngyei ágyat vetnek neki. Irigyelje-e, elkívánja-e sorsukat? Nem! A maga számára nem ezt kívánja. Szeretne ott lenni a sírban, távol Isten haragjától s nyomban fölébredni, öntudatra kelni, ha a harag elmúlt. Igen, az életet akarja, de megszilárdítva, megrögzítve, fiatal erővel és tudással. Az életet akarja, mely determinált ugyan; tudja, hogy Isten előre megállapította terjedelmét és sorsát, így is elfogadja, csak ne kísérje állandóan a rossz és ne lessen reá minduntalan a halál!

„Bűn és bűnhődés” kiáltják a fülébe folyton barátai, vigasztalói. De hát nem vigaszt akar ő, nem szőzadaratol, argumentumot. Azt az ismeretlen keresi, ami felemeli, hatalmat ad a kezébe, hogy megváltoztassa életét, hogy megmátsítsa az egyén pályáját, hogy sorsát ő irányítsa. És még így sem!...

Ha síma is az egyén járása, baj és bánat elszedve léptei elől, elrohannak a napok, árnyékként eliramodnak az évek: mi vár az emberre? Napjai ha elmúltak, mi van azután? Boldog a tenger, a szörnyeteg, a nagy tömeg hatalmával megragadja és magához szorítja az életet, a percekben élő lény sodródik, akaratlan odamegy, ahová hajtja a nagyobb erő! (V. ö. Ps. 39, 5—6 és 103, 16.)

A gonoszok újjongása pillanatokig tart csak, mondják barátai, vigasztalói (u. e. Ps. 37 és 92), de hát miben különbözök ő tőlük, ő az igaz és istenfélő ember? Ki állapítja meg, mi a pillanat? Ki mér meg az időt? Az idő mindig halad, a napok lemorzsolódnak, mi van azután?

Barátaival szemben, kik neveltetésüknél és jámbor multjuknál fogva a megnyugvást, a beletörődést hirdetik, mert Isten igazságos. Isten nem perdíti el a jogot és a gyarló ember nem lehet igazabb Istennél; barátaival szemben, kik minden csapást az elkövetett bűn következményére vezetnek vissza, Jób mélyebb ok után ás. Barátainak immár unalmasra vált tanításán rég túl van. A sok töprengésben túlhaladta, túlszárnyalta színvonalukat. Bizonyára nem ez az első beszélgetésük. A drámát megelőzően is sokszor összejöttek, keleti bölcsék módjára eszmét cseréltek, de most kiemelkedett soraikból. Nem felejtették el a prológusban említett legszebb, imaszzerű mondását: „Az Űr

csét, de keze rövid, nem ér el odáig. Bemennie, megközelítenie a fát nem szabad, nem lehet. Őrzik a „Kerubok és a mindenfelé forduló lángpallos.” Csak találkozására Istennel segíthet. Csak az tudná megmenteni hányódó lelkét.

S ép ez az, ami annyira megnyerte Isten tetszését: az ember, aki annyira vágyakozik Hozzá, mert Nélküle üresnek és értelmetlennek látja a mindenséget. Így tudjuk csak megérteni, hogy Isten haragja fellobbant Jób három barátja ellen és engesztelőáldozat hozatalára utasítja őket. „Nem beszéltek rólam helyeset, úgy mint szolgám Jób.” (42, 6–7) Holott az egész könyvön végig Jób a panaszkozó, Isten eljárását bíráló, helytelenítő, míg barátai állandóan Isten igazságát hirdetik Jóbbal szemben is, kinek tragédiája bizonyára őket is mélyen megrendítette. Csakhogy Jób panasza, zúgolódása, sőt önátkozása is — csak külső forma szerint az, valójában azonban új és új forrásokat nyit meg, új gondolatokat sorakoztat fel, új érveket hoz, meggyőző bizonyítékokat a maga igaza mellett. Barátai ellenben az „istenigazolás” állandó ismételtetésével hatástalanná, unalmassá és bosszantóvá válnak. Ha lelkükből fakad is, nem alkalmas arra, hogy Jób háborgó lelkét lecsillapítsák. Vigasztaló szavak helyett oktatást adnak, lágyan gyöngéd hang helyett korholást.

Jób tehát magára maradt, sajnó sebétől lázasan, szótlan túrta az idő múlását. Nagy lelkében még nem szunyadt el minden parázs. Benne az élet még remélt, az *egyetlen* kívánsága még valóra válik: találkozására Istennel.

S midőn már mindenhova elbarangolt, mindenütt keresett értelmet és megnyugvást és fáradtan, kimerülten elhallgatott, akkor jelenik meg az Isten, hogy oktassa teremtményét: az ember készen találta a teremtést. A természet egyetlen jelenségéhez sem tud semmit sem hozzáadni. Gyöngye és gyarló ő és nem tud felérni Isten világműalkotásának értelméhez. A filozófust bizonyára nem elégítené ki e megállapítás, a mindig meditáló, vallásos lelkületű bölcs megnyugszik ebben. Miért? Többet tud-e töprengésének végén, rövid beszélgetése után Istennel, mint tudott akkor, amikor fájdalma űzte gondolatlót-gondolatra? Hiszen az egész könyvön végig megfélemlünk a prologusról, a „Hiób-hírekről”, a nagy családi katasztrófáról. Az ok izgat, a magyarázatért kavarja fel Jób az egész világot. Tudni akar, ismerni, megérteni: mi az, amit ésszel fel nem ér. S mit tudott meg a végén? Azt, hogy nem lehet tudni? Hogy ember nem tudhat, nem érthet? Ez nem volna méltó befejezése a szentírás könyvei közé beékelte drámának.

Véleményünk szerint Jób nem csak negatívumot kapott Isten szavaiból. Megtudta, hogy rossz eszközt használt, midőn elindult, hogy megfektse a nagy rejtélyt. Az ész, az emberi ész, nem tud a végtelenségig felkúszni. Korlátai vannak, akadályozzák emelkedését. Ha erőltetett menetelésben, a kiváló tehetség minden felszerelésével el is ér a teremtet világ megértéséhez, minden kiváló meglátása mellett is megtorpan, mert akkor veszi csak észre, hogy hiábavaló volt minden erőlködése, amit keresett, nem találta meg. Amikor azt hitte, célhoz ért, betekint a lelakatolt kastélyba, csak akkor látta, hogy vasfüggöny takarja ablakait.

„Hol voltál, midőn alapítottam a földet? . . .” (38, 4).

„Eljutottál-e a tenger örvényéig s a mélység fenekén járkáltál-e?” (38, 16).

„Feltáruktak-e neked a halál kapui . . .?” (38, 17).

Megtudja ebből, hogy amit ő eddig látott és képzeletében feldolgozott, az csak a nagy egésznek kis töredéke, csonka szemnek csonka képe, a nagy világegyetem körforgásából lemállott egyik porszem. Volt lét a teremtés előtt is, lesz lét az idő után is. A vallásos ember „letakarja arcát, fél odatekinteni Istenhez.” A vallásos ember leborol Isten előtt, kihez felért akkor, amikor ész-kísérője és vezetője megállt. Az ész az időben keletkezett és ott ér véget. A vallás, Istenhez kapcsolva, ledönti az idő határait és gyönyörködik az örökkévalóság szemléletében. Az örökkévalóságban, melynek ő is részese. Most már látja, hogy az igazság, a jog, amit annyiszor és annyi öntudattal emlegetett: az ő igazsága, az ő joga; amit megcsúfolt és megtagadott a sors, az csak emberi igazság és jog, mert az időn keresztül látja. Az igazság, a Jog Istennél van. Szenvedés, fájdalom, veszteség csak az időben vannak, abban keletkeztek. Odatapadnak az emberhez, ki igyekszik megszabadulni tőlük, ki akar szökni az idő fogdájából, hogy rohanjon az örökkévalóság felé. Nem ott tévedett Jób, nem az a hibája, hogy individuális a világszemlélete (Duhm), hanem, hogy percekben számolt, térben mozgott. Azért lett olyan szűk a kör körülötte, hogy szét akarta feszíteni határvonalait; azért látta folyton a véget, az elmúlást, a megsemmisítéssel fenyegető sirt maga előtt; azért keresett hiába feleletet a kérdésre: miért? S azért oly rokonszenves nekünk, mert általános, mert mindnyájunk lelkéből beszélt.

Jób megrezsent, szent borzadály fogta el, mikor hallotta az Őr hangját: „Feltáruktak-e neked a halál kapui s láttad-e a vakhomály ajtóit?” Mint a kisugárzás, melynek terjedése nem igényel időt; mint az áram, mely hirtelen végigfut a testen s mozgásba hozza minden sejtjét, úgy villant meg Jób szemében a világosság. Megtudta, hogy nem dialektika, nem észjárás, nem a rosszul látó emberi szem, hanem az istenhit emeli fel az embert a föld porából és föléje helyezi az enyészetnek, mulandóságnak. A halál kapui csak állomást jeleznek s a vakhomály ajtóit sem szolgálhatnak csak kijáratul a föld végállomásáról, hanem ott kezdődik a lelkiélet új pályája. Ez kárpótolja Jóbot mindazért, ami történt vele és ez méltó jutalma töprengéseinek.

Érdeemes elgondolkozni az epilóguson is. Úgy látszik, csak bennünket, olvasókat akart megjutalmazni a részvétért, amellyel viseltetünk a könyv hőse és tragédiája iránt. Mi kárpótolva vagyunk azzal, hogy az elpusztult jószág kétszerese terült meg, a gyermekek száma sem fogyatkozott meg: ismét három fia van Jóbnak és három leánya. Az apa azonban bizonyára továbbra is siratta elhalt gyermekeit, kiknek élő emlékéit nem tudták eltörölni, elfeledtetni az újszülöttek. A megkészserezett nyáj és az eredeti számban előttünk megjelenő gyermekek csak külső elégtétel. A gyanakvó világ, a gúnyolódó szomszédok, az irigy ismerősök látják most már, hogy bűn nélkül való, hogy kiderült ártatlansága és mindent visszakapott. A belső elégtételnek nem kellenek földi javak. A nagyszerű élmény, a meggazdagodott lélek, a fenéges meglátás feltárták előtte azt a világot, ahová nem emelkedhetett

volna szenvedések nélkül. Fájdalom kellett ahhoz, hogy meglássa azt a világot, melyben nincs enyészet, nincs elmulás, nincs tegnap és nincs holnap, nincs idő és nincs tér, de ahol a Mindenható lakik. Mi most nem érünk fel hozzá, de a lét, a mi létünk is, onnan való és örök. Itt még nincs neve, de a talmud tudósai szerencsés kézzel nyultak hozzá és elnevezték *הבא עולם*-nak, jövőendő világnak, *túlvilágnak*.

BÉLA BERNSTEIN

DIE ANFÄNGE DER JUDENGEMEINDE IN NYIREGYHÁZA.

Im Jahre 1885 erschien ein stattliches Werk: „Die Szegediner Juden 1785—1885“,¹ das die hundertjährige Geschichte der Szegediner Judengemeinde behandelte. Hauptverfasser des Werkes war der junge Oberrabbiner der Gemeinde: *Immanuel Löw*, der als einer der ersten die dem Ortsrabbiner zukommende Arbeit, die Monographie seiner Gemeinde zu schreiben, versah. Seitdem fand er viele Nachahmer; eine ganze Reihe solcher Monographien ist erschienen, welche die unerlässlichen Bausteine zur allgemeinen Geschichte der Juden in Ungarn bilden.²

Nun erscheint diese Festschrift zu Ehren des, seitdem zum ehrwürdigen Senior des modernen Rabbinerstandes in Ungarn gewordenen grossen, vielseitigen und allgemein bekannten Gelehrten, als Huldigung zu seinem neunzigsten Geburtstag. Auch meine bescheidene Arbeit soll dazu beitragen, ein Lorbeerblatt zu dem ihm gereichten Kranze, indem ich einen Theil der Monographie meiner Gemeinde hier liefern will.

In Nyiregyháza (Comitat Szabolcs) konnten Juden, wie im Allgemeinen in den grösseren Städten Ungarns, vor dem Jahre 1840 kein Siedlungsrecht erhalten. Erst der Gesetzartikel XXIX. 1840, dessen Entstehungsgeschichte der vielverdiente Bahnbrecher in der Geschichtsschreibung der Juden in Ungarn, Leopold Löw bietet,³ verschaffte den bishin nur in Dörfern und Marktflecken wohnenden Juden freien Eingang in die Städte.⁴

Auch Nyiregyháza öffnete erst zu dieser Zeit ihre Thore den Ein-

¹ A szegedi zsidók, 1785—1885. Irták Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond. Kiadja a szegedi zsidó hitközség.

² Die wesentlichen dieser Monographien sind: Dr. Steinherz Jakab, A székesfehérvári zsidók története (1840—1892.) Budapest, 1895. Dr. Pollák Miksa, A zsidók története Sopronban. Imi kiad. Budapest, 1896. Dr. Vajda Béla, A zsidók története Abonyban és vidékén. Budapest, 1896. Dr. Büchler Sándor, A zsidók története Budapesten, a legrégebbi időktől 1867-ig. Budapest, 1901. Lakos Lajos, A váradi zsidóság története. Nagyvárad, 1912. Neumann Sándor tanító, A lovasberényi zsidó hitközség története, 1708-tól napjainkig. 1912. Dr. Bernstein Béla, A zsidók története Szombathelyen, Budapest, 1914. Ua. A zsidók története Vas megyében. 1687-1909. Budapest, 1914-1916. (Magyar Zsidó Szemle.) Schönfeld Lázár, A nagykárolyi zsidó hitközség múltjából. Nagykároly, 1916. Dr. Groszmann Zsigmond, A pesti zsinagóga. Bp. 1915. Ua. A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt 1835-1848. Bp. 1916. Ua. A magyar zsidók a XIX. század közepén, 1849-1871. Bp. 1917. Dr. Kálmán Ödön, A zsidók letelepülése a Jászságban. Bp. 1916. Dr. Leo Singer, Aus der Geschichte der jüdischen Gemeinde in Palota (Várpalota), Frankfürth a/M. 1927. Weisz Gábor, A pécsi izraelita hitközség monografiája. Pécs, 1929. Kemény József, Vázlatok a győri zsidóság történetéből. Győr, 1930. Dr. Kun Lajos, A veszprémi zsidóság története, 1840-1892. Karcag, 1932. Dr. Büchler Sándor, Zsidó letelepedések Európában, főtekintettel Magyarországra. Bp. 1933. Sós Endre, Zsidók a magyar városokban. Bp. 1940. Ua. A zsidók a kalvinista Rómában. Bp. 1941. Ua. A nagyvárdi zsidók utja. Bp. 1943. Dr. Silberstein Adolf, A hódmezővásárhelyi zsidók. Hódmezővásárhely, 1943. [Dr. Kecskeméti Ármin, A csanádmezei zsidók története. Makó, 1929. — Scheiber.]

³ Leopold Löw, Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. Bp. 1874. S. 179.

⁴ S. Bernstein Béla, A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. II. kiadás, Bp. 1939, 15-16.

lass verlangenden Juden. Diese kamen dann einzeln im Laufe der Jahre hierher, bildeten aber noch lange keine Gemeinde, denn ihre Zahl reichte nicht dazu. Im Jahre 1843 kommen fünf jüdische Einwohner der Stadt, namentlich: Emanuel Stern, Jonas Mandel, David Goldstein, Bernhard Lustig und Salomon Klein, in einem schön ungarisch geschriebenen Gesuche zum Magistrate der Stadt, sie möge ihnen, die auf Grund des Gesetzartikels XXIX. 1840 zu den Einwohnern der Stadt zählen, nunmehr ein Grundstück zur Anlage eines Friedhofes gewähren. Denn wie das Gesuch sagt: „nachdem ihr eigenes Leben und das der noch hier sich niederlassenden Juden vom heiligen Willen des allmächtigen Gottes abhängen“, wollen sie einen separaten, jüdischen Gottesacker anlegen.⁶

Der erste Schritt war also getan, zur Einrichtung der jüdischen Gemeinde, die Sicherung der ewigen Ruhe der Todten, lange bevor die religiösen Institutionen für die Lebenden eingerichtet wurden.

Im Jahre 1848 waren nach der ämtlichen Conscription, die im Comitatsarchive erhalten ist, 71 jüdische Seelen in der Stadt, alle in Ungarn geboren, ausser ein Beamter der Tabakregie, der 1824 aus Böhmen eingewandert war.

Nach den stürmischen Jahren des ungarischen Freiheitskampfes, an dessen ewig denkwürdigen Kämpfen die Juden von Szabolcs ebenso hingebungsvoll teilnahmen, wie die Juden Ungarns im Allgemeinen,⁷ vermehren sich die Juden der Stadt stetig, bilden aber noch lange keine selbstständige Gemeinde, sondern bleiben bis zum Jahre 1865 die Filialgemeinde der ersten grösseren Gemeinde des Comitates, *Nagykálló*. Der Rabbiner von Nagykálló war zu jener Zeit, auch vom Comitате anerkannt, der Comitatsrabbiner und hatte die Aufsicht über alle kleineren Gemeinden des Comitates.

Der Aufenthalt der Juden wechselte jedoch ziemlich oft und so ver-schob sich der Stand der einzelnen Gemeinden von Jahr zu Jahr.

Im Jahre 1840 wurde der gelehrte Jeschaja Benet, oder wie der ungarische Contract ihn nennet, Josef Benedek, Sohn des berühmten mährischen Landesrabbiners Mordechaj Benet, zum Comitatsrabbiner gewählt. Schon bei seiner Wahl regte sich die Opposition in *Kisvárdá* (Kleinwardein) dagegen und bald, im Jahre 1844 beschliessen die Juden daselbst, sich vom Nagykállóer Rabbinate los zu trennen und eine selbstständige Gemeinde zu bilden. Sie wählten zugleich einen Rabbiner, Abraham Weinberger, der von Galgócz hinkam und sich vollauf bewährte, so dass er das Rabbinate vierzig Jahre hindurch rühmlichst bekleidete. Der Comitatsrabbiner protestiert zwar gegen die Separierung der *kisvárdáer* Gemeinde, konnte aber seinen Willen nicht durchsetzen. Zwanzig Jahre später, 1865, gab er selber seine Einwilligung, dass die Juden von *Nyiregyháza* eine Muttergemeinde bilden dürfen, und somit aufhören die Filialgemeinde von Nagykálló zu sein.⁷

⁶ Das Gesuch u. dessen günstige Erledigung mitgeteilt: Kecséméti Vilmos, *Zsidó évkönyv*, III. Bp. 1929/30, 199. Bernstein, *A nyiregyházi zsidó temető*.

⁷ Dr. Bernstein Béla, *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók, II. kiadás*, Budapest, 1939, 77.

⁷ Die eingehende Abhandlung: Dr. Bernstein Béla, *Szabolcsvármegye utolsó fő-rabbija* (Der letzte Oberrabbiner vom Comitate Szabolcs). IMIT. *Evkönyv*, 1915, S. 258—272. Auch im Separatabdruck erschienen.

1865 ist also der Wendepunkt im Leben der Juden von *Nyiregyháza*. Bishin hatten sie zwar ein Bethaus und einen Schächter, aber noch keinen Rabbiner, der den Charakter einer Muttergemeinde bestimmt. Im August dieses Jahres beschliessen sie, einen Rabbiner zu wählen und führten ihre Absicht aus, indem sie *Carl Friedmann*, einen Schüler der Pressburger Jeschiwa, des wolberühmten Ketab Sofer, zu ihrem Rabbiner bestellten und der den Rabbinatssitz im November desselben Jahres einnahm und denselben bis Ende des Jahres 1905 inne hatte.

Nun war die Judengemeinde zu *Nyiregyháza* constituirt und hatte die besten Aussichten, mit der Entwicklung der Stadt, sich ebenfalls zu vergrössern, sowol an der Zahl der Mitglieder, wie auch in der Einrichtung der Gemeindeinstitutionen naturgemäss zuzunehmen.

Schon in demselben Jahre beschloss der Vorstand der Gemeinde eine vierklassige Elementarschule zu gründen und ein Schulgebäude zu errichten. Das letztere wurde aber erst im Jahre 1868 gebaut und im Oktober des Jahres fertiggestellt. Die Lehrer waren vorläufig nicht Gemeindeangestellte, sondern Privatlehrer, die von der Gemeinde jährliche Subvention erhalten, wofür sie dann die armen Kinder unentgeltlich aufnehmen müssen und das Schulgebäude für ihre Zwecke bekamen.

In welchem Maasse das stete Wachsen der Gemeinde vor sich ging, können wir in Ermangelung der Daten, nicht feststellen. Einen Beweis dafür liefert aber die Nachricht vom Jahre 1873, die sich dann öfters wiederholt, dass das Bethaus zu enge ist und kaum ein Drittel der Mitglieder fassen kann. Darum wird der Plan eines entsprechenden Tempelbaues erörtert, jedoch vorläufig fallen gelassen und das Bethaus um 50 Sitze vergrössert. Diese Nothilfe genügt jedoch nicht und von Jahr zu Jahr wird der Tempelbau urgirt. Im Oktober 1876 wird eine 13 gliedrige Commission gewählt, die sich mit dem Plane des Baues belassen soll. Es bleibt aber wieder nur beim Planen und April, 1878 wird eine neue Commission entsendet, um den Bau zu bewerkstelligen. Es wird jede Gelegenheit zu diesem Zwecke benützt, so beschliesst der Vorstand den 2 April, 1879, als im ganzen Lande die silberne Hochzeit des Königspaares gefeiert wurde, zur Verewigung dieses feierlichen Datums den neuen Tempel aufzuführen und begeisterte Mitglieder zeichnen sofort 20,000 Fl. für den Bau. Nun wird die Sache ernst, wenn auch die Ausführung nicht dem Beschlusse am Fusse folgt. Im kommenden Jahre werden die wichtigsten Vorarbeiten gemacht, es wird jedoch erst im Sommer 1880 mit dem Bau begonnen. Nachdem aber die hohen Feiertage schon Anfang September heranzubrechen, wird der Tempelbau in einem überraschen Tempo vollführt und das einstöckige Gebäude in 57 Tagen fertig gestellt. Die Einweihung findet am 5. September, den Vorabend des Neujahrsfestes 5640 statt und zur Freude der Gemeinde konnte die Andacht der Herbstfeiertage schon im neuen Tempel die Mitglieder vereinen. Eine Marmortafel in der Vorhalle verewigt diese merkwürdige Tatsache, mit der Hervorhebung der unvergänglichen Verdienste des Vorstehers, *Moritz Haas*, der mit seltenem Eifer die Fertigstellung des Tempels bewirkte.

Der Tempel war also für die Festtage bereit die Andächtigen zu empfangen, wenn auch innen noch ganz roh. Das Ausmahlen wurde

später, im Winter gemacht, die geweihten Räume dienten aber vollkommen dem gewünschten Zwecke. Die Einrichtung des Tempels ist strenge nach den Regeln des Schulchan Aruch gemacht, nicht nur der Almemor genau in der Mitte des Innenraumes, auch die Frauengalerie ist mit einem dichten, hohen Gitter umgeben, so dass keine Frauengestalt sichtbar wird.

Die Richtung der Gemeinde war eine ausgesprochen conservative, nichtsdestoweniger hatten die Mitglieder Sinn und Gefühl für die modernen Formen, was sich in dem Bestreben, eine feste Tempelordnung zu schaffen, kundgab. Schon im Jahre 1868 bestrafte der Vorstand zwei Mitglieder, weil sie die Tempelordnung verletzten, mit 18, respective 6 Pfund Kerzen und beschloss zugleich, eine regelrechte Tempelordnung auszuarbeiten. Bevor der neue Tempel fertig wurde, im August des Jahres 1880, ward eine neue Tempelordnung mit mehr als 50 §§. angenommen und die Repräsentanz bestellt Tempelcommissäre, die auf die Aufrechterhaltung der Ordnung Acht haben sollen.

Schon im alten Bethause wachte der Vorstand darüber, dass der Gottesdienst würdig sei und regelt die heikle Frage des Mischeberach-sagens. Nur eine beschränkte Zahl derselben wird gestattet, nur der Rabbiner kann Mischeberach machen lassen, ohne Spenden zu geloben, Mitglieder der Gemeinde aber nicht. Die gelobten Spenden müssen am zweiten oder dritten Tage darauf bezahlt werden. Die Rückständigen dürfen keine Mizwoth kaufen und ihre Schuld wird in der Vorhalle öffentlich kundgetan. Spenden konnten schon vom Jahre 1872 nur für folgende Zwecke gelobt werden: 1. Zedokoh, 2. Chevra Kadischa, 3. Spital, 4. Poel Zedek, 5. Méir balnesz, 6. Frauenverein.

Der neue Tempel stellt noch andere Forderungen an die Gemeinde, in erster Reihe, dass sie einen entsprechenden Cantor bestelle. So wurde nach mehreren Proben, am 22. Mai, 1881 Saul Lieber aus Neusandetz einstimmig zum Cantor gewählt und fungierte zur allgemeinen Zufriedenheit der Gemeindeglieder bis zum Jahre 1911, was er seiner Klugheit und seinem tadellosen Benehmen zu verdanken hatte. Dann wurde er, in Folge seines Alters pensioniert und starb, allgemein geehrt und geschätzt, am 26. Februar, 1929 in seinem 84. Lebensjahre.

Der aus Polen stammende Cantor brachte seinen Knabenchor mit und errang damit vielen Beifall. Der Chcr wurde ständig erhalten und mussten die Knaben in gleichförmigen Mänteln mit Tallis und Kappe beim Gottesdienste erscheinen. Ansonsten wurde der Gottesdienst, sowol an Wöchen-, wie an Feiertagen strenge nach dem alten, hergebrachten Minhag, ohne jede Neuerung, gehalten. Die Gemeinde blieb in ihren Institutionen in jeder Hinsicht streng conservativ, obwol mit der Zeit ein grosser Teil der Mitglieder ganz der modernen Richtung huldigte.

Im Januar 1869 beschloss der Vorstand, die Gewährung eines eigenen Deputierten zum Congress zu verlangen. Dies konnte er jedoch nicht erlangen, da ja die Wahl der Congressdeputierten schon in November 1868 geschehen und der Congress bereits am 14. Dezember eröffnet war.

Der unglückselige Congress war vorüber und hatte die ungarische Judenheit in zwei, schröfl gegeneinander ankämpfende Parteien

geteilt. Ein Teil der Gemeinden, die ihrer conservativen Richtung zufolge von den Congresslern, den sogenannten Neologen Nichts wissen wollte, aber durch ihren modernen Sinn in Bezug auf bessere Tempelordnung und ungarische Sprache daselbst von den Orthodoxen getrennt war, stand vor der schweren Frage, wohin sich wenden? Die Congressstatuten wurden zwar schon am 14. Juni, 1869 von Sr. Majestät sanktioniert, konnten aber in Folge des heissen Kampfes der Orthodoxen dagegen, nicht allgemein durchgeführt werden. Diese eifervolle Partei bildete unter dem Titel: „Schomre Hadath, Glaubenswächter“ einen Verein, der mit seinen Petitionen beim Parlamente und in einer Audienz beim König erwirkte, dass alle dem Vereine angehörenden Gemeinden, in Folge der Regierungsverordnung vom 22. Oktober 1871, als autonome, orthodoxe Gemeinden sich constituieren können und nicht gezwungen seien, die Congressstatuten anzunehmen.

Somit war die Trennung der zwei Parteien vollständig durchgeführt und jede derselben trachtet ihr Lager zu vergrössern. Am 18. April, 1872 meldet der Vorstand der nyiregyházaer Gemeinde, dass die orthodoxe Partei sie aufgefordert, sich ihr anzuschliessen. Die Sitzung beschloss, unsere Gemeinde wolle weder der einen, noch der anderen Partei angehören. Vorläufig bleibt es dabei und die Dinge nehmen ihren regelrechten Fortgang. Die Gemeinde hat noch keine sanktionierten Statuten und erst am 1. März, 1876 entsendet der Vorstand eine Commission zur Ausarbeitung der Gemeindestatuten. Samuel Engländer legt diese in deutscher Sprache an und Dr. Ignatz Heumann, mit Adolf Hofmann, Commissionsmitglieder, übertragen dieselben ins Ungarische. Die Statuten werden von der Sitzung angenommen und behufs Genehmigung dem Cultusministerium unterbreitet. Das Ministerium weist diese zurück und verlangt die genau Angabe dessen, welcher Partei die Gemeinde angehöre.

Nun also muss die Entscheidung getroffen werden. Schon am 26. September, 1877 beschloss der Vorstand, die Gemeinde werde den Titel: Statusquo tragen, worauf ein Bruchteil der Mitglieder sich losrennt, um eine orthodoxe Gemeinde hier zu bilden.

Die Generalversammlung der Muttergemeinde verhandelt am 13. Oktober die neuen Statuten, nimmt zur Kenntniss, dass mehrere Mitglieder austreten, obzwar sie keinen religiösen Grund dazu haben, denn die Gemeinde hat bisher keinerlei Anordnung getroffen und will auch in der Zukunft keine treffen, welche mit den religiösen Ansichten der Conservativen unvereinbar wäre.

Nun erfolgt der Beschluss der Generalversammlung, wobei auch Rabbiner Carl Friedmann zugegen war, dass in die Statuten aufgenommen werde, sie stehe in religiöser Hinsicht auf Grund des Schulchan Aruch und wird sich Statusquo nennen. Die Statuten werden an das Cultusministerium gesendet, jedoch abermals zurückgewiesen und müssen nach der ministeriellen Anweisung umgearbeitet werden. Am 30. Januar, 1882 kann endlich der Vorstand melden, dass die Statuten die ministerielle Genehmigung erreichten. So blieb nun die Gemeinde, mit noch 64 anderen, auf der Basis der statusquo ante Verfassung und wurde selbstverständlich Mitglied des Verbandes der statusquo ante Gemeinden in Ungarn, nachdem die Statuten desselben im Jahre

1928 die Genehmigung der Regierung erhielten und so diese Schattierung der ungarischen Juden, neben den zwei anderen Parteien, ihre gesetzliche Organisation bekam.

Das Verhältniss der Muttergemeinde zur neuen, orthodoxen Gemeinde bedurfte einer Regelung, denn die letztere beansprucht im Anfange, dass die statusquo Gemeinde ihre Bedürfnisse mit jährlichen 1200 Fl. decke. Charakteristisch für die Ausgetretenen, gerade in religiöser Hinsicht war es, dass noch zwei Jahre nach der Trennung, im Jahre 1879 der Vorstand der Muttergemeinde die Klage verhandelt, die Ausgetretenen nehmen den Schächter der Muttergemeinde unentgeltlich in Anspruch, so wie das rituelle Bad, als wären sie Mitglieder der Gemeinde. Darum verfügt der Vorstand, dass die Mitglieder der statusquo Gemeinde je ein Certificat erhalten, womit sie sich legitimieren können; die kein solches aufweisen können, müssen Gabella bezahlen und im rituellen Bade eine höhere Taxe erlegen.

Bald vereinigten sich die zwei Gemeinden, Ende des Jahres 1884, dass die Gabella gemeinsam bleibe, wovon die orthodoxe Gemeinde eine bestimmte Quote erhalte. So blieb dies bis Ende des Jahres 1904, wodann eine jede der Gemeinden ihre Bedürfnisse selbstständig besorgte und nur die Elementarschule, wie die Chevra Kadischa blieb gemeinsam. Die letztere bis zum Jahre 1930, die Elementarschule auch noch heute.

Kaum waren die getrennten Gemeinden auf dem Wege, friedlich nebeneinander ihren Pflichten nachzugehen, als eine unvorhergesehene Plage über sie hereinbrach, die sie dann zu gemeinsamer Abwehr vereinigte.

Es war dies die berüchtigte Tiszaeszlár-er Affaire, die in der nächsten Nähe von Nyiregyháza, im Comitate Szabolcs, sich ereignete und in erster Reihe die Juden daselbst in Erregung brachte, wenn auch die ganze Judenheit von Ungarn, ja indirecte das Judentum im Allgemeinen in Mitleidenschaft gezogen ward.

Die ebenso ungeheuerliche, wie ruchlose Blutanklage, die im Laufe der Jahrhunderterte so viel jüdisches Blut kostete, erhob ihr Haupt, durch die antisemitische Partei gezüchtet und gepflegt, wieder einmal in Ungarn und beschäftigte lange Zeit hindurch die ämtlichen und gesellschaftlichen Kreise des Comitates, ja des ganzen Landes.

Die Untersuchung der Angelegenheit, reich an unerwarteten, perfide angelegten Episoden, dauerte fast ein Jahr. Die Verhandlung des „grossen Processes“ begann am 17. Juni, 1882 und endete am 3. August mit der vollständigen Freisprechung der Angeklagten, mit der gerichtlichen Rehabilitierung der Judenheit.

Natürlich waren die führenden Kreise der jüdischen Gemeinde zu Nyiregyháza in erster Reihe damit beschäftigt, die unmittelbaren, ziemlich ersten und unangenehmen Folgen der boshaften Anschuldigung in Nyiregyháza und Umgebung zu parallelisieren, was ihnen, Dank der nüchternen Auffassung der Regierung und des nyiregyházaer Gerichtshofes, auch vollkommen gelang. Hauptsächlich war es der Vorsteher der Muttergemeinde, Moritz Haas, einer der angesehensten Bürger des Comitates, der die Lage der Angeklagten, wie im Allgemeinen die

seiner Glaubensgenossen, erträglich zu machen, unternahm und in vollem Maasse durchführte.⁸

Dann war ein Mitglied der Gemeinde, der tüchtige und geachtete Rechtsanwalt Dr. Ignatz Heumann, der vom Anbeginne der hässlichen Anschuldigung mit aller Kraft, mit dem Einsatze seines grossen Wissens und seines mitfühlenden Herzens, sich der Vertheidigung der unschuldig Angeklagten, der Klärung der verworrenen Affaire widmete und sehr viel dazu beigetragen, dass die boshafte Anfeindung der Antisemiten nicht gelungen, sondern das Recht zum Siege gelangt war.

Die Repräsentanz der Gemeinde gedenkt in ihrer Sitzung vom 11. November, 1883 mit Lob und Anerkennung der unvergänglichen Verdienste des Dr. Heumann, beschloss, diese ihre ungeteilte Anerkennung protokollarisch zu verewigen, damit die spätesten Nachkommen davon pietätsvoll Kenntniss nehmen mögen. Dem hochgeehrten Glaubensgenossen soll darüber ein Protokollauszug feierlich überreicht werden.

Als nun am 15. März des Jahres 1896 Dr. Heumann starb, gab die Gemeinde in einer besonderen Trauerkundgebung Nachricht von seinem Tode; beschloss, auf seinen Namen eine grössere Stiftung zu machen, deren Ertrag abwechselnd zur Ausstattung einer armen Braut oder als Stipendium würdiger Studenten dienen soll; ferner das Bild des Verewigten für den Sitzungssaal malen zulassen, all' dies, mit dem Ausdrucke des tiefsten Beileids der Familie des Verstorbenen bekannt zu geben. Um die Bestattung je ehrenvoller zu gestalten, berief sie den Rabbiner von Nagyvárad, Dr. Leopold Kecskeméti, die Leichenrede zu halten, nachdem der Gemeinderabbiner keine ungarische Rede halten konnte.

Die Judengemeinde von Nyiregyháza zeichnete sich schon seit dem Beginne ihrer Selbstständigkeit mit ihrem Bestreben aus, der ungarischen Sprache in ihrer Verwaltung, so wie im Bereiche ihrer Institutionen Geltung zu verschaffen. Ihre Protokolle wurden in den Anfangsjahren deutsch geführt, aber schon am 28. März, 1875 beginnen sie in ungarischer Sprache zu lauten und bleiben fortan dabei. Am 1. März, 1876 beschliesst der Vorstand, dass zu einem Gegenstande jedes Mitglied nur einmal sich äussern könne und zwar nur in ungarischer Sprache, nur ausnahmsweise deutsch, wenn es der ungarischen Sprache nicht mächtig ist. Oft begegnen wir der Klage in den Gemeindefitzungen, dass der Rabbiner nicht ungarisch predige, besonders bei feierlichen Gelegenheiten. Am 22. Mai, 1881 beschloss die Repräsentanz, von nun an dürfe der Rabbiner bei solchen Gelegenheiten nur ein hebräisches Gebet sagen. Es wurde ihm neuerdings zur Pflicht gemacht, binnen einem Jahre wenigstens so weit ungarisch zu erlernen, dass er eine ungarisch verfasste Schrift fehlerlos vortragen könne. Es bleibt aber weiter beim frommen Wunsche und führt noch zu unliebsamen Verhandlungen zwischen Rabbiner und Gemeinde.

⁸ Als er am 18. März, 1900 starb, gibt die Gemeinde ihrer Trauer in einer Repräsentantensitzung Ausdruck, ihrem Beileide der Familie gegenüber deputativ und beschliesst, das Bild des Verstorbenen in den Sitzungssaal malen zu lassen. Die Enthüllung des Bildes fand in einer ausserordentlichen Sitzung am 10. Juni statt, wobei die Gedenkrede der Vorsteher, Arnold Baruch gehalten hat und dieselbe ihrer Trefflichkeit halber wörtlich in das Protokoll aufgenommen wurde.

Nachdem auch über die Vernachlässigung des Religionsunterrichtes an den Mittelschulen gerechte Klage geführt ward, beschloss die Gemeinde Ende des Jahres 1898, einen Religionslehrer und Schuldirektor, mit Rabbinerdiplom, anzustellen, mit der vorläufig nicht ausgesprochenen Absicht, derselbe werde bei Gelegenheit auch bei Gottesdiensten ungarische Reden halten.

Es wurde von drei Candidaten Dr. Adolf Kelemen gewählt, der seine Stelle am 8. Januar, 1899 einnimmt und seine Antrittsrede im grossen Saale der Schule hielt. Nicht lange dauert es, der Vorstand erstrebt die Einwilligung des Rabbiners, dass der Religionslehrer, der sich nicht Rabbiner titulieren lassen dürfte, sondern nur Schuldirektor, em. Rabbiner, bei Gelegenheiten, so auch bei Trauungen und Trauerfällen, dann auch an den drei Feiertagen: Pessach, Schabuoth und Sukkoth Nachmittags im Tempel ungarische Reden halten möge. Dies ging aber nicht glatt von Statten, verursachte verschiedene Zwistigkeiten in der Gemeinde, diente jedoch dazu, den Weg für einen ungarischen Prediger zu ebnen.

Nachdem Dr. Kelemen zum Rabbiner von Fogaras gewählt wurde, schreibt die Gemeinde den öffentlichen Concours für einen ungarischen Prediger und Religionslehrer aus. Es wird nun im November 1904 Dr. *Jacob Silberfeld*, Zögling des budapester Rabbinerseminars, gewählt, der seinen Posten im Januar 1905 antritt und im Tempel einen separaten Sitz bekam, um nach Vereinbarung als ständiger ungarischer Prediger zu fungieren. Er versieht seine Agenden zwei Jahre hindurch, wo er dann zum Rabbiner nach Aranyosmarót gewählt wurde.

Nun ward die Frage des ungarischen Predigers wieder aktuell und zwar verschärft durch die Frage des Gemeinderabbiners, nachdem Rabbiner Carl Friedmann am 28. Dezember 1905 mit dem Tode abgegangen.

Die neue, wichtige Frage beschäftigt die Mitglieder in hohem Maasse, es bilden sich Parteien, je nachdem die conservative oder die moderne Richtung zu Worte kam. Nach langem und nicht selten sehr heftigem Kampfe, wurde die Frage zur allgemeinen Befriedigung gelöst, indem Anfang des Jahres 1909 Dr. Béla Bernstein zum Oberrabbiner der Gemeinde gewählt wurde, womit eine ganz neue Aera des Gemeindelebens begann.

Es ist unläugbar, wie wir schon einigemal darauf hinwiesen, dass die Muttergemeinde von Nyiregyháza in der ganzen, weiten Gegend des sogenannten Unterlandes, eine rühmliche Ausnahme bildete. In ihren Institutionen strenge conservativ, die nicht nur dem Namen nach statusquo, sondern in der Tat die Mitte zwischen Neologen und Orthodoxen hielt, wollte in allen ihren religiösen Kundgebungen, in mitten der Gemeinde, so wie in der Aussenwelt, den gerechten Anforderungen der Zeit entsprechen. Dies konnte aber in Ermangelung eines entsprechenden geistigen Führers nicht gut gelingen und führte zu manchen Unebenheiten.

Ein Teil der Gemeindeglieder mochte zwar die conservative Richtung der Gemeinde auf sich beruhen lassen, wollte aber in ihren persönlichen Bedürfnissen, soweit diese mit der Religion in Beziehung standen, ganz ihren modernen, ja hypermodernen Auffassung Geltung

verschaffen. Dies zeigte sich besonders bei den unausweichlichen Gelegenheiten der Sterbefälle, wo sie mit der Nachahmung andersgläubiger Gebräuche unnötige Neuerungen einführte. Die Bestattung in Erzsärgen, mit dem Luxus der Kränze, dann Blumen auf den Gräbern wurde gestattet und zwar mit der stillschweigenden Einwilligung der Chevra Kadischa. Es kostete uns dann einen harten Kampf, bis in die neueste Zeit, die Überwucherung dieser Missbräuche abzustellen, um im Ganzen und Grossen zur einfachen, edlen Bestattungsweise des Judentums zurückzukehren.

Der Friedhof wurde, wie wir sahen, schon 1843 angelegt, die Chevra Kadischa, die Verwalterin desselben erst im Jahre 1856 ins Leben gerufen, und zwar von 28 Mitgliedern der Gemeinde. Die Chevra übernahm auch hier jene Pflichten, die ihr durch die alte Tradition zukamen. Im Jahre 1863 liess sie den Friedhof umzäunen, zwei Jahre später ein Haus für den Wächter bauen, bald einen Totenwagen anschaffen und wollte ihren heiligen Aufgaben getreu nachkommen.

Die Chevra Kadischa ist ja die einzigartige Institution des Judentums, die den socialen Einrichtungen der Städte und Staate hunderte Jahre zuvorkam, indem sie den Armen einen unentgeltlichen Arzt sicherte, Arzneien umsonst verabreichen liess, wo nötig einen Krankenwärter stellte und darüber hinaus die Errichtung eines Spitals, Hekdesch genannt, anstrebte. Auch die Chevra in Nyiregyháza hatte diese Aufgaben stets vor Augen, kaufte sogar im Jahre 1873 ein Haus zu Spitalzwecken, denn die Choleraseuche, die in diesem Jahre viel Opfer forderte, mahnte zur Eile in der heiligen Arbeit. Sie wurde aber noch nicht in Angriff genommen und nachdem die Seuche vorüber war, sogar ganz fallen gelassen. Das angekaufte Haus wurde wieder veräussert.

Auch die conservative Chevra wurde vom Zeitgeiste angehaucht und führte in ihre Verwaltung im Jahre 1883 die ungarische Sprache ein, beschloss zugleich ihre Statuten in ungarischer Sprache auszuarbeiten. Sie wählte dazu eine fünfgliedrige Commission, unter Leitung des begeistertsten Antragstellers, Adolf Hofmann. Die Arbeit ging langsam von Statten, die neuen Statuten wurden erst 1889 behördlich genehmigt.

Bald hatte die Chevra eine wichtigere Aufgabe zu lösen. Der Friedhof wurde zu enge und im Jahre 1894 verlangt die Chevra von der Stadt zwei Joch Feld, als Fortsetzung des alten Gottesackers, was ihr auch bewilligt wurde. Zwei Jahre später liess sie ein Aufnahmegebäude bauen, das ziemlich veraltet, den Anforderungen der Zeit nicht entspricht und der erwünschten Erneuerung harret.

Im Jahre 1902 wurden wieder neue Statuten angefertigt, nach welchen die Agenden der Chevra geregelt wurden. Zum fünfzigjährigen Jubiläum, liess der Vorstand die Geschichte des heiligen Vereines schreiben, die nun in zwei Ausarbeitungen vorliegt.⁸

Wir können uns mit den Einzelheiten dieser Geschichte hier

⁸ Perlmann Vilmos, egyl. jegyző. A nyiregyházi Chevra Kadisa, Szent egyesület emlékfüzete. Nyiregyháza, 1907. und Dr. Silberfeld Jakab, rabbi, nyiregyházi hírszónok. A nyiregyházi Chevra Kadisa története. (1856—1906). Nyiregyháza, 1907.

nicht näher befassen, behalten uns dies für eine andere Gelegenheit vor. Soviel wollen wir zur Ergänzung dieser Skizze beifügen, dass unsere Chevra immer auf der Höhe ihres Berufes stand und keine Gelegenheit versäumte, die heiligen Aufgaben den Todten, nicht minder aber den Lebenden gegenüber gewissenhaft zu erfüllen. Diesem Bestreben leisten Vorschub die 1912 angelegten neuen Statuten, die, ein Zeichen der Zeit, mit ihrem Selbstmörder-Paragrafen für solche traurige Fälle vorsorgten und eine ad hoc Commission mit der Prüfung der jeweiligen Fälle betrauten. Nur nach dem Urteile der Commission kann die Chevra in der Angelegenheit der Bestattung solcher Unglücklicher verfügen. Eine grosse und wichtige Entscheidung der Stadtbehörde im Jahre 1930 bereitete der Chevra ernste Sorgen. Die Stadtbehörde legte nämlich in diesem Jahre einen Centrafriedhof für alle Confessionen an. Die Leitung unserer Chevra wollte sich nicht mit einer separaten Parcellen im Centrafriedhofe begnügen, sondern strebte im Sinne unserer Tradition darnach, den jüdischen Friedhof, in Verbindung mit dem alten Grundstücke, auch für die weite Zukunft zu sichern.

Diese schwere Aufgabe löste sie glücklich, mit Aufwendung grosser materieller Opfer, indem sie für die Summe von 21,000 P. das ganze Grundstück des alten Friedhofes, mit Zuschuss eines neuen Stückes, an sich brachte und das ganze Areal, nunmehr 4 Joch und 478 Meter² grundbücherlich auf den Namen der Chevra Kadischa der statusquo Gemeinde überschreiben liess. Dann gelang es durch die Opferwilligkeit unserer Gemeindeglieder, insbesondere durch die ansehnliche Hinterlassenschaft von *Martin Halmos*, das ganze schöne Grundstück mit einem festen Cementzaun zu umgeben, so dass der Anblick des erweiterten Friedhofes ein wahrhaft überwältigender geworden. Es ist übrigens mit Genugthuung festzustellen, dass der Friedhof der statusquo Chevra von Nyiregyháza in der ganzen Gegend, weit und breit, als der regelteste und in seiner Art der schönste zu nennen ist.

Zur selben Zeit gründete die hiesige orthodoxe Gemeinde eine separate Chevra, kaufte ebenfalls von der Stadt den Boden für ihren Friedhof und zwar knapp an dem alten Gottesacker, so dass der Zaun desselben an der Nordseite die Grenze zwischen den beiden jüdischen Friedhöfen bildet. Und trotz dieser Trennung verbindet die statusquo Chevra mit der orthodoxen Gemeinde ein in seiner Art seltener Umstand, dass der Präses unserer Chevra ein angesehenes Mitglied der orthodoxen Gemeinde, Eduard Schwartz ist, der 23 Jahre hindurch Vorsteher der orthodoxen Gemeinde, zugleich Vicepräses der Chevra gewesen und seit 1921, immer einstimmig dazu gewählt, als Präses der Chevra der statusquo Gemeinde wirkt.

Noch eine wichtige Institution blieb gemeinsam, das ist die Elementarschule. Die Schule wurde zwar im Jahre 1865 ins Leben gerufen, aber Gemeindegemeinschaft wurde sie erst 1875, mit vier Klassen, welche drei Lehrer und eine Lehrerin versahen. Die Gemeinde votiert 450 Fl. Subvention, ansonsten muss die Schule von den Schulgeldern erhalten werden. Sollten diese nicht hinreichen, so muss eine separate Schulsteuer auf die Mitglieder ausgeworfen werden. Ein 18 gliedriger Schulstuhl wird gewählt, zur Verwaltung der Schulangelegenheiten.

Das alte Schulgebäude, das 1868 errichtet wurde, ist zu enge gewor-

den und 1894 entsendet die Gemeinde eine Commission von 9 Mitgliedern, an ihrer Spitze mit dem Vorsteher, Arnold Baruch, der besonders eifervoll sich der Sache annimmt, die Erweiterung des Schulgebäudes auszuführen. Der Bau wird aber erst 1897, zum Andenken an das Millennium Ungarns, aufgeführt, und zwar mit den Kosten von 17,000 Fl., wozu die Stadt Nyiregyháza 8000 Fl. Subvention votiert. Das alte Schulgebäude wurde zur Rabbinerwohnung umgestaltet, zu gleicher Zeit ein neuer Sitzungssaal und eine Wohnung für den Tempeldiener im Hofe gebaut.

Nachdem aber im folgenden Jahre die V-VI Klasse eröffnet werden musste, war das Gebäude wieder zu klein und die Erweiterung desselben wurde schon 1898 mit der Summe von 13,500 Fl. durchgeführt, wozu einige läutseeelige Mitglieder grössere Spenden geben, so Paul Blau 2000, Heinrich Zucker und Frau 1000 Fl., das Übrige wurde mit einer Anleihe gedeckt. Erfreulicherweise mehrten sich die Schüler von Jahr zu Jahr, so dass nach Eröffnung der V-VI Klasse, die I. und II. Klasse als parallele Knaben und Mädchenklasse hinzugefügt werden musste. Natürlich benötigten diese neuen Klassen neue Räumlichkeiten und abermals ward die Vergrösserung des Gebäudes, schon im Jahre 1904, angestrebt. Es geht dies aber nicht so leicht und Jahre vergehen, bis der Plan zur Wirklichkeit werden kann. Inzwischen beschäftigt die Gemeinde die hochwichtige Angelegenheit der Rabbinerwahl und nur nachdem diese, Anfang 1909 glücklich gelöst war, wurde die Fortsetzung des Gebäudes mit 20,000 Kr. aufgeführt.

Somit war die Schulfrage nach aussen hin für eine Weile zur Ruhe gebracht, jetzt musste die innere Stärkung derselben, die Arbeit der Lehrer, mit der nöthigen Oberaufsicht, in das richtige Geleise gebracht werden, sollten die grossen Opfer, welche die Gemeinde für ihre Schule brachte, nicht umsonst gebracht sein. Die unerlässliche Arbeit wird geleistet, indem Oberrabbiner Dr. Béla Bernstein die geistige Leitung der Schule übernahm und der Schuldirektor nur die administrative Seite der Führung versah.

Nachdem aber die Einwanderung unserer Glaubensgenossen aus den umliegenden Dörfern, in Folge der veränderten Erwerbsverhältnisse, stetig zunahm, vermehrten sich die Kinder der orthodoxen Gemeinde in der Schule, so dass wieder für neue Lehrsäle gesorgt werden musste. Dies geschah im Jahre 1929, als auf der linken Seite des Tempelhofes ein weiteres Gebäude für diese Zwecke hergestellt wurde und zwar mit Hilfe einer staatlichen und städtischen Subvention. So war für 10 Klassen mit 10 Lehrern die Schule für ihre wichtige Aufgabe mit allen nöthigen Mitteln versehen.

Die Einzelheiten dieser interessanten Geschichte müssen wir uns für eine spätere Gelegenheit vorbehalten. Wir wollen jetzt nur als Ergänzung der Geschichte der Muttergemeinde auch die Anfänge der Schule, in ihrer raschen Entwicklung, kurz darstellen. Wir wollen hoffen, dass, wenn mit Gottes Hilfe der Friede wieder hergestellt wird, unsere nunmehr zur achtklassigen Elementarschule erblühte Institution, vollkommen ihrer heiligen Mission sich werde widmen können, worin sie vorläufig, durch in Anspruchnahme des Gebäudes für Militärzwecke gehindert ist.

Aber nicht nur die Schule wurde in kurzen Perioden zu enge, auch der Tempel konnte, nicht lange nach ihrer Errichtung, die Mitglieder der Gemeinde nicht lassen. Schon im Jahre 1892 wurde die Erweiterung des Tempels geplant, jedoch erst zehn Jahre später, nach langer, anstrengender Vorbereitung, im Jahre 1902 zur Tat geworden. Nun erhielt der Tempel um ein Viertel des Raumes neue Fassungs-möglichkeit und erreichte die Zahl von 440 Männer- und 414 Frauensitzen. An den Herbstfeiertagen aber müssen noch zwei Nottempel in den Dienst der Andächtigen gestellt werden.

Bei Gelegenheit der Vergrößerung des Tempels wurden vier Notausgänge hergestellt und der ganze Tempel kunstvoll gemalt. Die Malerei der Plafondwölbungen muss als ganz besonders gelungen bezeichnet werden; sie ist echt orientalisches bunt, aber in keiner Schattierung schrill, sondern im Ganzen wunderbar harmonisch. Der Gottesdienst wird sowohl an Wochen-, wie an Festtagen in der allhergebrachten Weise verrichtet, alle Minhagim werden nach der Tradition eingehalten, die ungarische Sprache aber hat in allen Fest- und Gelegenheitsreden volle Geltung erhalten.

Wir können mit Freude und Genugtuung auf die statusquo Gemeinde von Nyiregyháza das Schriftwort anwenden: „Dein Anfang war zwar klein, deine Zukunft aber wird stark heranwachsen!“ (Hiob 8, 7.)¹⁰

A PROVISORIUM KORÁNAK ZSIDÓ MŰVÉSZEI A NAPISAJTÓ TÜKRÉBEN.

A zsidó művészet elsősorban a zene. A képzőművészet művelői között alig van a 60-as években zsidó. Szobrászművészetünk egyik mestere, Engel József, aki a 40-es éveket Londonban, az 50-es és 60-as évek nagy részét Rómában és Londonban töltötte, a klasszikus szobrászati irány művelője volt s elszigetelten állott korában a naturalista szobrászművészet közepette. Legismertebb alkotása Széchenyi szobra. Még londoni tartózkodása alatt *Az amazonok* c. szoborcsoportozata nagy kitüntetést nyert s Albert herceg, Victoria királynő férje meg is vette. Engel megfogadja hitsorsosai előtti, hogy valamilyen modelljét a Magyar Nemzeti Múzeumnak adja — írja róla Schwartz Vilmos sátoraljaúj helyi lakos, a művész földije.¹

A másik művész is külföldön aratja sikereit. Ez „Görgei hegedűse“, a később keresztény hitre tért Reményi Ede. Az emigrációból 1860-ban jött haza, miután Londonban és Párizsban sikert sikerre halmozott és két évvel később már mint hazánk „legkedveltebb zenészé“ t említi a magyar sajtó.²

A külföldi zsidó művészek közül Offenbach Jakab jár Pesten. Szintársulatával lép fel 1861 július 12-én a pesti Nemzeti Színházban.³ Offenbachot pesti tartózkodása alatt annyira elbájozza a magyar zene, hogy magyar operettet akar írni a Nemzeti Színháznak. Tervét azonban nem valósítja meg.⁴

A hangversenyező zongoraművészek között is több zsidó akadt. Blau Gyula 1861 október 20-án adott az Európa-fogadóban hangversenyt⁵; Kohn Adolf 1861 január 31-én rendezett Debrecenben klasszikus hangversenyt.⁶ Ismert zongoraművész volt Jeitteles Ignác. A budai Népszínházban lépett fel a 60-as évek elején.⁷ Népszerű dala volt a Nem volt párja a faluban Kerekes Andrásnak kezdetű ballada.

Színművészeink között is szépszámban voltak a zsidók iránt rokonzást tanúsító művészek. 1862 virágvasárnapján a városi (tehát nem a Nemzeti, hanem a német színházban) az izraelita kórház javára jótékony előadást hirdetnek s ezen az előadáson Egressy Gábor, Ellinger József, Markovics és Hofbauer kisasszony és még többen lépnek fel a két pesti színház művészei közül. Az előadás szép sikerrel folyt le, 1357 frt és 80 kr volt a bruttó jövedelem. A tiszta jövedelmet,

¹ Pesti Napló (= PN) 1862. VII. 29.

² U. o. 1862. VIII. 20.

³ U. o. 1861. VII. 12.

⁴ U. o. 1862. III. 13.

⁵ U. o. 1861. X. 17.

⁶ U. o. 1862. II. 8.

⁷ U. o. 1861. XII. 6.

¹⁰ Die Quelle meiner Arbeit ist, wo keine andere angegeben, das Protokollbuch der Gemeinde vom Jahre 1865 an weiter.

1049 frt 20 kr-t, átutalják a kórháznak. A légszesz társulat ingyen szolgáltatta a világitást.⁸

Zsidó a színpadon is megjelenik, egyelőre, mint műkedvelő. Így Nagyváradon a zsidó ifjúság műveltebb része hetenként rendszeresen rendez műkedvelő előadásokat.⁹

A pesti városi színházban 1863 május 8-án magyar előadást rendeznek az izraelita hitközségi tisztviselők özvegyei és árvái nyugdíj-alapjának növelésére. A műsort a Nemzeti Színház tagjai adják elő Prielle Kornéliával és Némethynével. A műsort zeneszámok, szavالات (Barnay Lajos, Hoek úr, Franken k. a.), Saphir *Nem illik* c. verse (Berg Jenni k. a.), énekszámok s Szerdahelyi Kálmán és Tóth József egyfelvonásos vigjátéka, *A nyolcadik pont* adják. A zeneszámokat a katonai zenekar kitűnően adta elő; az egész est sikerült volt, a szavالات, énekszámok jók voltak. A világitást a légszesz társaság ingyen szolgáltatta.¹⁰

A romanticismus utóregzésére kedveltek voltak a zsidótárgyú színdarabok. Így adják elő a debreceni tanulóifjúság műkedvelői Szentkirályi István *Zsidók Magyarhonban* című eredeti népszínművét.¹¹ A budai népszínházban 1863 november 13-án adják, mint énekes vigjátékot: *Stern Izsák, a házaló zsidó*, vagy: *Egy a mi népünköl c. darabot*.¹²

A zsidószármazású Hugo Károly, aki mint romantikus drámaíró volt ismeretes, zavarodott elmével új művészetet eszelt ki: az auto-mimicát. A Tigris-vendéglőben tartotta meg 1863 április 1-én előadását. Hőféhér tunicában volt, az emelvényen kerek asztal, három szék s az asztalon két vizes kancsó voltak a kellékek. A Hon kritikája szerint sikere akkor volna, ha feketé polgári öltözetben lépne fel; jól tenné, ha hatalmas tehetségét színpadon ragyogtatná.¹³

A kor egyik legkiválóbb színésze, Egressy Gábor is fellép szavalatával azon a hangversenyen, amelyet a Meisel pesti rabbi alapította szegény tanulók segítőegyesülete javára rendeztek 1863 januárius 14-én. Egressy a *Fóti dal*-t szavalta.¹⁴

A nagy zeneszerző, Meyerbeer tiszteletére rendez a pesti Nemzeti Színház ünnepi előadást. Színre kerül a Hugenották c. opera.¹⁵

Boskovitz Frigyes „zongorász hazánkfia” hangversenyt rendez a pesti Európa-szálló nagytermében. Műsorán szerepel Heine híres költeménye, *Belzazar*, Schumann zenei feldolgozásában.¹⁶

Talán először hangzik fel Vörösmarty *Szózata* zsidó templomban, a nagyváradai zsidó templom felavatásán. Már 1861 július 24-én írja a Pesti Napló, hogy a nagyváradai új izraelita imaházat Löw Lipót, „a szegedi derék főrabbi” fogja felavatni. Augusztus 16-án zajlik le az ünnepség. Löw főrabbi „gyönyörű szónoklatá”-ban kifejti, hogy a

⁸ U. o. 1862. IV. 10 és IV. 24.

⁹ U. o. 1862. VIII. 15.

¹⁰ A Hon 1863. V. 7 és PN. 1863. V. 9.

¹¹ A Hon 1863. VIII. 25.

¹² PN. 1863. XI. 13.

¹³ A Hon 1863. IV. 4.

¹⁴ PN. 1863. I. 11.

¹⁵ A Hon 1864. VII. 27.

¹⁶ A Hon 1864. XI. 27.

váradai magyar zsidó egyházközség elszakadt az orthodoxtól, ám evvel békében akar élni. Magyarul akarja imádságait elmondani. A Szózat fejezi be az ünnepséget; jelen volt a főispán, a megyei hatóság és nagyszámú közönség.¹⁷

Tehát míg a pesti templom felavatásán a Néphymnust éneklik és német szónoklatok hangzanak el,¹⁸ addig a váradai zsinagóga ünnepies felavatásán Löw Lipót magyarnyelvű szónoklata és a magyar nemzet imádsága nyitja meg a színmagyar váradai hitközségben az Isten házat.

¹⁷ PN. 1861. VIII. 17.

¹⁸ L. Csetényi Imre: Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés. M. Zs. Szemle. LVIII. 1941. 110. l.

DOGMATIKAI ÁLLÁSFOGLALÁS AZ IMAFORMULÁKBAN.*

Ismeretes dolog, hogy a mindennapi zsidó imában a „Semá” hitvallomás jelentőségével bír, az előtte mondandó „Jócer Or” benedikció perzsa vallásból átszivárgó dualizmus elleni védőgátnak volt szánva (Blau Lajos).¹ Közel áll a föltevés, hogy egyéb benedikcióink (ברכות) is ily szerepet játszottak a vallás evolúciójában. Erre vall szabatos szövegük, mely törzsből és fejből (התימה) áll. A törzsben elmaradhatatlan az Isten nevének (אדני) és Isten királyságának (מלכות) fölemlítése (Beráchót 40b). A fejnek héber elnevezése (התימה) „bepecsételés” ugyanaz a műszo, amellyel az okiratok aláírását, a bennök foglalt ügylet lezárását, szentesítését, magunkévá tételeit jelöljük. Az Isten tulajdonnévnek és királyságának szertartásos hangsúlyozása tehát szintén dogmatikai meghányásvetésnek eredménye és azt szentesíti, hogy Adonáj az Isten és nem más, ő a világ királya és nem földi császár, vagy olyan, aki magát isteni küldetéssel felruházott, mennyei birodalmi királynak hirdeti. Ezért helyeztek olyan nagy súlyt a rövid imaformákra és számos kínálózkodó alkalomra inkább eltöltötték, semhogy esetleg hiábavaló módon (לבטלה) elmondják. Így p. o. nem találunk benedikciót sem az orvosságszedésre, sem a tisztasági vagy gyógyfürdő használatára; lehetséges ugyanis, hogy a gyógyszer hatástalan marad.

A karaita imakönyv a szertartási benedikciók közül csakis a cicisz felvételére és a Megilla olvasása után mondandót ismeri a miénk-től eltérő chatimával, de már a Hallett bevezetőt és befejezőt nem. Látni fogjuk, hogy ez is az eddig mondottakkal lehet kapcsolatban.

Mialatt tehát az uralomra jutott vallások a szerteágazó hitnézetek vetélkedésének azzal vetettek véget, hogy központi szervezetük tekintélyével „credó”-ban, szabatosan megfogalmazott hittételekben rögzítették meg a dogmává szentesített hitnézetet, azalatt a zsidóság imaformákban (berocho, benedikció, áldásmondásban) adta a hívek ajkaira azt a leszűrődött hittételt, melyet hosszas meghányás-velés alapján a tóra szellemében gyökerezőnek állapított meg, hogy azzal kísérelje a megfelelő szertartást. Sajnos, a halacha történetének nagy mesterei sem szenteltek eddig kellő figyelmet e formulák kialakulásának, holott ezek dogmatörténeti háttérrel tárnának fel.

Néhány példa hadd szolgáljon ennek megvilágítására.

* * *

* A nagy a nagyokban és a nagy a kicsinyekben fogadja a kicsinynek nagy tisztelete jelét és kicsinyiségeket.

¹ [Hasonlóan Edelman is: A vallásbölcselet hatása a liturgiára. Bloch-Emlék-könyv. Budapest, 1905. 45. — Scheiber.]

A talisz felvételek mondjuk: Áldott az Isten, ki elrendelte להתקפה בציצית „taliszba burkolózni”. Erre a tórában semmi alapot nem találunk. A ciciszt ott csupán csak a ruha szegleteire alkalmazandó rojtként találjuk, maga a ruha nem szertartási kellék, hanem csak szokásos viselet. Azonban idővel hagyományossá vált a cicisz kedvéért külön ennek felvételére szolgáló négyszegletű ruhát (ארבע כנפות) viselni és ennek felvételéhez megfelelő benedikciót mondani על מצותי (ציצית). Ezzel a tórai követelménynek elegendő is teszünk. Külön az imához szolgáló talisz felvételét a talmudi hagyománnyal szembehegyezkedő karaiták nem ismerik. Mire vezetendő tehát vissza a nálunk szokásos „taliszba burkolózás”?

Tudnunk kell, hogy már a bibliai kor vége felé fellépő hellenista zsidóság kerülni igyekezett minden olyan, a tóra szavában nem gyökerező vallási szokást, amely a zsidóságot a hellén világtól elkülönítette és annak gúnytárgyául szolgálhatott. A cicisz-rojttal ellátott ruhadarabot tehát, melyet eredetileg nyitlan hordtak, mint ma is látjuk egyes lengyelvidéki zsidóknál, a felső ruha alá vették fel. Ezzel szemben szükségesnek tartották a hellenistákkal szembehegyezkedő farizeusok a nemzeti jelleg osztentatív viselését és e célra vezették be a külön talisz felvételét, hangsúlyozva az azt kísérő benedikcióban a „burkolózást”. Kokárda jellegű tehát a talisz.

* * *

A tefillin felvételének benedikciói is gondolkodóba ejthetik a figyelmes imádkozót. A tóra טפסה-nak nevezi azt, amit a homlokra kell felkötőnk és ez megfelelője a jelnek (אות). amit a kézre kell felőltőnk (Móz. V. 6, 8), mindemellett nem használjuk a tórai terminust: לקשר טפסה, hanem e helyett két benedikcióra osztva ללהניה תפלין-t és על-מצות תפלין-t. Rodkinson: „Tefilla lemosé” c. melyenszántó héber munkájában messzemenő következtetéseket von le a hagyományos irodalomból, mely a tefillinre vonatkozik, de tárgyunkra csak a benedikció kérdése tartozik és elsősorban azt kell kutatnunk, miért kell egyazon szertartásra két benedikciót mondanunk. Rodkinson kimutatja, hogy a „tótáfol” szót még a talmud idejében is valami díszül használt talizmánnak tartották számos más néphez hasonlóan; a „tefillin” elnevezésnek még a görög fordításban, a Septuagintában sincs megfelelője, mert ott „aszaleuton” „elmozdíthatatlan”-t jelent. Először Onkelos targuma használja a „tefillin” szót a „tótáfol” fordítására (kb. 190-ben), de ez még korántsem mutat a mai alakban való előállítására. Ellenben használatára vonatkozóan tudjuk, hogy az apokrif Aristeas levele említi először a kézre való felvételét, a fejre való említés nélkül. A samaritánusok nem ismerték a tefillint semmilyen alakban, a tótáfol szót képiesen vették, amint azt annak szinonimusa a tórában זכרן („emlék”) is mutatja (Móz. II. 13, 16); a szaduceusok használták ugyan, de kezük fején és a homlokukon díszül. A karaita szekta épügy nem ismeri a tefillin felvételét, mint ahogy a samaritánusok sem ismerik. Érthető tehát, hogy a talmud szükségesnek találta benedikcióval szentesíteni a tefillint és pedig az Aristeas levelebeli felfogással szemben külön a kézre való és külön a fejre való tefillin fel-

vételt, kerülve a bibliai „likros tófatót” terminust, amely kétséget hagyott volna a használat módja tekintetében. A két benedikció közül az első להניח, a második על מצות, fordítva mint a talisz felvétel-nél, ahol להתעמק felel meg להניח-nak. Ez alátámasztja feltevésünket, hogy a kézre való tefillin felvétele régebb eredetű, ellenben a cicisznél az eredeti alak az על מצות צינית-t kívánta meg és már csak a polemikus állásfoglalás követelte a להתעמק terminust.

* * *

A Róshasánai sófárfúvást a kariták tudvalevően nem ismerik. A Tórának ama szavát, melyből mi azt eredeztetjük: „a riadás napja” (Num. 29, 1), ők csupán emberi hanggal való riadásnak, imának értelmezik, amely jelentésben a szó valóban sokszor fordul elő a szentírásban. Nikodémiái Áronnak (1300–1370) Gán eden c. karaita törvénykönyve rámutat, hogy a „terua” szó igei gyöke (pl. 100 zs. 1) örömrivalgást is jelent és ép az újév napjára vonatkozóan mondja Nehemias k. (8, 9–12): Ne gyászoljatok és ne szomorkodjatok e napon, mert Istennek szentelt nap ez. A Misna ugyan már mint kifejezett szertartást ismeri a sófárfúvást, de a mögöttes időben ugyanazok a kétélyek merülhettek fel a bibliai szóban való gyökerezése tekintetében, mint a karaita irodalomban.

Erre vezethető vissza tehát a sófárfúvást bevezető benedikciónak e kitétele: „hallgassuk a Sófár szavát” (לשמעו קול שופר), a bibliai kitételnek megfelelő (על התרועה) „riadás” szólama helyett. Ez utóbbi t. i. homályos és annak lehetőségét is rejti, hogy örömeinket, vagy bármilyen emberi érzelmekifakadást jelent. Érthető, hogy a sófárfúvást (לתקוע) helyett a hallgatásra helyezték a súlyt, mert ez az egész gyülekezetet kötelezi, holott előbbi csak a szertartást végzőre vonatkoznék.

* * *

Polemikus állásfoglalást kell sejtünk egyéb feltűnő kitételnél is az imaformulákban. Bizonyára ilyen megfontolásból szövegezték meg a lulov kézbevételenek benedikcióját. A tóra igéje: ולקחתם לכם, „vegyetek magatoknak Hádárfa gyümölcsöt” (Lev. 23, 40) nem kötelez a lulov rázásra vagy kézbevétele, sőt tudjuk, hogy a kariták Nehemias (8, 5) alapján nem az imát kísérő rázást végzik vele, hanem csak az ünnepi sátor díszítésére használják. Nem lehet a ניולה szóban aram fordítását sem látnunk a לקיחה-nak, mert az már a bibliai héberségben (Siralm. 3, 28) és נשא „felemel” igének szinonimjakép fordul elő (Jes. 63, 9 וינישאו, az Onkelosz targuma pedig más szót használ a לקיח visszaadására. A karaita felfogás minden bizonnyal már régebbi időbe nyulik vissza; evvel szemben különben is korszerűvé vált idővel a Palesztinán kívüli zsidóságban, amely minden egyes sátor díszítésére már nem szerezhetette be az előírt disznóvénnyeket, a szimbolikus leegyszerűsítés, a kézbevitel (és rázás), melynél a lulov szükség esetére kézzől-kézre járhatott. Ennek a változtatásnak felelt meg a לקיחה szónak ניולה-val való helyettesítése, mert előbbi csupán vételt, nem pedig kézbevételet jelent. A talmud ama követelése, hogy (לכם = משלכם) a magunk pénzén vagy a magunk láradásáért szerezzük be az ün-

nepi csokrot, már csak kegyeletes visszaemlékezést szolgáló szimbolumban él.

* * *

A ניולה terminusát egész más értelemben találjuk még a szertartást kísérő és az étkezés előtti kézmosás benedikciójában (על ניולה דים) is. A kézmosás már a tóra idejében is kötelező volt a papok számára, amikor az oltár elé léptek (Ex. 30, 20), de úgy látszik, laikusok is követték e szokást, valahányszor szent munka végzéséhez fogtak. Így látjuk, hogy a görög bibliafordítók is kézmosás után láttak szent feladatukhoz (Aristeas levele). Az evangéliumokban olvassuk, hogy az apostolok az étkezés előtti mosakodást feladták, amin a farizeusok megbotránkoztak (Máté 15, 2; Márk 7, 2–5; Luk. 11, 38). A Misna nem tesz említést e szokásról, de a gemarában már Salamon királyra visszamenő határozatnak mondják (Sabb. 15b. Berách. 60b), bölcs királyhoz méltó higiénikus intézkedést látva benne.

Sajátságos azonban, hogy a kézmosás is ניולה terminusával lett a benedikcióban megrögzítve, ami a bibliai ניהוה-nak tudatos mellőzését mutatja és csakis a bibliai „kézfelemelés” (נישאת כפים) szertartásának aramosított műkifejezéseként jelentkezik (Zs. 63, 5; 141, 2; 134, 2). A kézfelemelés pedig már az Onkelosz-fordítás idejében az imához és főképp papi áldáshoz volt használva. A zsoltár ez igéjét (134, 2) így fordítja: Emeljétek kezeiteket a szentély felé, ti papok a szentségesnek emelvénye fölött (שולו ידיכון קודשא כהניא על דוכן קודשא), a duchán szó pedig a papi áldásra szolgáló emelvény. Itt tehát azzal a sajátóság jelenséggel állunk szemben, hogy noha a kézmosás a papi funkcióhoz való előkészületet, lelki tisztulást jelent, miként azt a 26 zs.-ban olvasuk (6. v.), laikusok is alkalmazták a reggeli órában és az étkezés előtt, de már más, tisztán szentséges jellegű elnevezéssel.

Azt a (Jos. B. J.-ban leírt) folyamatot látjuk, mely az esszeus-farizeus életmódra jellemző, hogy t. i. a laikusok is igyekeztek, amennyire a törvény ezt lehetővé tette, a papi életmód allúrejt felvenni, mintegy szekularizálni a papságot. Így jártak el az étkezési rendszabályok megállapításában, kötelezővé téve magukra a מדרת הקודש, a הולין שניעשו על מדרת הקודש, a papi étkezési tilalmakat. Ennek köszönheti a Souvozs ünnep is tóraadasi emléknappellegét. A tóra ugyanis csak a szengék bemutatásának napjává tette, de ebben a laikusnak nem lett volna szerepe, ellenben mint tóraadás ünnepének áldását ő is élvezte. Az étkezéshez tehát a mosakodás szertartását a papi áldásból vették át annak elnevezésével együtt, úgy gondolkodva, hogy az asztal is oltár (זה השלחן אשר לפני) (Ábot 3, 4 és Ezék. 41, 22 alapján). A tórai terminust (רהיץ) szándékosan mellőzték, hogy mégis valamiképp kimélték a papi kizárólagosságot. A kóhéni áldást bevezető és a széderkezdő mosakodáshoz nem mondanak benedikciót, mert maga a szertartás is megszentelő hatású.

Hogy az étkezést áldozati lakoma szentségével illették és hogy általában mily vallásos áhíhat ihlette meg a régi zsidóság legprofánabb életműködését, az étkezést is, mutatja a talmudnak következő helye: „Tanítják a rabbik: ki a parlagias (am haarec)? Aki közönségesen is nem szentséges tisztaságban étkezik” (Berach. כל שאינו אוכל הולין כבודרה).

ha egy régebbi szokás reziduumaképp fogjuk fel. Tudnunk kell ugyanis, hogy a talmudelőtti korszakban még על פי ראייה naturalista megfigyelés alapján állapították meg az újhold beköszöntését és ezt élő tanúk jelentették be a jeruzsálemi szanhedrinnál (על פי עדים). Ezt a naptárnak megrögzítése (a IV. században) fölöslegessé tette, de még a századokkal később fellépő karaita szekta az ősi hagyományt követi, sőt únosúntalan hangsúlyozza (Iszkovitz: Széfer tefillot hakaraim).

De kísértett ez a visszatérés a naturalista módon, személyes megfigyelésen alapuló újholdmegállapítás rabbanita körben is, amikor egyszer Szaádja vetélytársa, egy bitorló gáon Jeruzsálemben tette át székét és ennek megfelelően a régi szanhedrint akarta feléleszteni és ezt a mólad megállapítására felhatalmazni (Szimchuni, Dibre jemé hajehudim III. k.).

A karaita kódex ennek az állásfoglalásnak szolgálatába állítja a karaita imába foglalt ez igét: „meghiúsítja a hazugok jeleit és a kuruzslokat elbolondítja (Jes. 44, 25), hazugoknak és kuruzsloknak bélyegezve meg azokat, kik nem az észlelt holdújulás (mólad) alapján ülik meg az újholdat, sőt magát a móladot sem helyesen állapítják meg

... רמז על הבורים מלבם לשנות מאות התורה ... וכדו מלבם לקדש החדש במולד ...
... כי אפילו על המולד עצמו אינם מתנהגים על המולד האמת ...

De valamelyes tévovázást árul el a mi szokásunkban az a sajátságos tény is, hogy a móladot nem az előimádkozó hirdeti, hanem a templomszolga s nem is közvetlenül az újhold kihirdetését (ידוד) megelőzően, hanem a később bevett ידו רצון könyörgés előtt és mi több, nem a szentesített héber nyelven, hanem prófán nyelven, mely ezenkívül sohasem jut az istentiszteleten érvényre, holott az újhold kihirdetését kivételes ünneppé, törával a kézben, az előimádkozó végzi, rendszerint a legegyszerűbb istentiszteleten is a könyörgő formula (יחדשו) énekülésével.

Viszont a mólad kihirdetése teszi lehetővé és talán elő is idézte, hogy a könyörgésben „ezt az újholdat” (את החדש החד) kitéltel használjuk, holott egyébként természetesen érvényre, holott az újhold beköszöntését „jelzővel” jelöljük a még csak a jövőben levő napot vagy évet. Javitz szerint azonban ez abban találja magyarázatát, hogy eredetileg az egész újhold-köszöntő-imát magán újhold napján mondták, az előtte való szombaton csupán a kihirdetést végezve, a szombatra való áttelt érthetővé teszi az, hogy ekkor inkább volt minjan.

* * *

Még egy sikon száll szembe az imaformula a hagyománytagadó fel-fogással: a chanukai lánggyújtást bevezető áldásmondásban. Ebben áldjuk Istent, hogy elrendelte a chanukai lánggyújtást (להדליק נר של הנוכה). Az egyszámú láng (נר) szó annak nyoma, hogy régiebb időkben egyetlen láng gyújtásából állott a szertartás és az egyik talmudi tekintély azt fennmaradónak is mondja. Viszont a lánggyújtást követő imaformula (להדליק נר של הנוכה), mely sajátos módon utólag adja a szertartás bevezetését, „ezeket a lángokat” kezdettel az összes lángokat egységbe foglalja és ezt mondjuk el még az első estén is, amikor csak egy lángot gyújtunk. Az a kérdés mered elénk ebből, miért mondunk minden este külön benedikciót, nem pedig az első este — valamennyi szemelött tartásával?

Ennek okát abban véljük feltalálni, hogy a karaiták, illetve őseik, a hagyományellenzők a chanukat, mint a biblia lezárása utáni időben keletkezett ünnepet, nem tartják. Már pedig a nyolc napon át emelkedő haladványban való lánggyújtás abban, a talmudban ránkmaradt, későbbi idők elgondolását tükrözőtő hagyományban gyökerezik, mely a főpap pecsétjével ellátott olajos korsó megtalálásáról és annak csodás módon való lángtáplálásáról szól (Sabb. 21b). A benedikció szövegezése kétségtelven megelőzte a hitrege keletkezését, úgyszintén a chanukához fűződő másik két imaformula fölvételét, amelyek már nem egy lángról, hanem többről szólnak, de a láng kitartásának csodájáról még mindig hallgatnak. Nem ismeri ezt sem Sammáj iskolája, mely a lefelé tartó haladványt (פוחת והולך), sem Hillel, mely a gyakorlatba átment felfelé tartó haladványt (מוסף והולך) ajánlja, de még azok az amórák sem, akik ezek véleményének megokolását adják, t. i. a következő chanukai napok számának fogyó, illetve a muló napok gyarapodó számában (u. o.). De még inkább kizárja a legenda ismeretét az a boraita, mely a buzgóság alsó fokán állók számára csak egyetlen lángot követel egy-egy család számára (Rási magyarázata szerint minden egyes estére, de a szöveg szerint bizonyára az egész chanukára). Az áldásmondás ezt tarthatja szem előtt és így azt kell ebből következtelnünk, hogy az egyszerűen az újjáavatás ünneppé, a másikkal egy helyreállítására utal, mely a templom visszavívásának hálaadó ünnepe volt, nem pedig csodatételre. Ha a csodatételt tartaná szem előtt, akkor úgy lett volna megszövegezve, hogy a rákövetkező, bizonyára későbbi eredetű נסים לאבותינו tartalmát is magában foglalta volna. De nem tesz említést az olajos korsó csodájáról a másik két imarészlet: בימי מתתיהו és הנירות הללו sem, bár ezek már a papok hősi diadalait dicsőítik. Ha tehát a benedikciót csak egyszer mondanók el az egész chanukai ünneppé, nem jutna kifejezésre az, hogy minden nap csoda ment végbe az olajos korsó körül, de még a makkabeusok győzelmének csodája sem és akkor a karaitákkal egy platformon találkoznánk a hagyomány ignorálásában.

Nem szabad a chanukai gyertyagyújtással párhuzamba állítani a szefiraszámlálást (a peszach és sovuász közötti negyvenkilenc nap számlálását, ספירה), melyet szintén naponként benedikcióval kísérünk. A szefiránál ugyanis szószerint ragaskodunk a tóra e kitételéhez: „teljesek, hiánytalanok legyenek” תמימות תהיה. Ennél egyetlen nap kimaradása már az egész szefira abbanhagyását vonja maga után (legalább is a benedikcióval kísért számlálást). Az első napon elmondott áldásmondás tehát vonatkozhat a teljes negyvenkilenc napi számlálásra, mert nem is tudhatjuk, sorát ejtjük-e a teljes számlálásnak.

JELENTÉSTANI ANALÓGIÁK

I. Legutóbb az 1941-ben megjelent Heller-Emlékkönyvben volt alkalmunk annak a kifejtésére, hogy a jelentésváltozások vizsgálata terén mennyire jogosult a hivatkozás nem-rokon nyelvek analógiáira is. Könnyű ezt belátni, ha meggondoljuk, hogy a jelentésváltozások okai mindig lelkiek, hiszen minden ilyen nyelvi jelenségnek képzettársulás, tehát általános érvényű, nem pedig csupán egyetlen népre vagy nyelvi közösségre korlátozódó lelki folyamat az alapja. Ennek az igazságnak a felismerése és ennek a módszertani elvnek az alkalmazása sok jelentéstani jelenség mélyebb megértésére vezetett. Rámutattunk arra is, hogy ismételtlen eredménnyel értékesítették a magyar és vele rokon nyelvek etimológiai irodalmában indogermán analógiák mellett sémi jelentéstani megfigyeléseket is.

Ezúttal a magyar *vagy* kötőszónak egy olyan jellemző használatát akarjuk közelebbről megvilágítani, amely a németben és talán a héberben is kimutatható. Arra a használatra gondolunk, amely pl. a következő kapcsolatban található:

Vagy tizen voltak ott.

II. A *vagy* tudvalevőleg számnevek előtt határozószói szerepben is használatos, még pedig a) 'körülbelül', b) 'legalább' jelentésben.

a) Az előbbire már a NySz. is több példát idéz 'circiter, fere, ungefähr, beiläufig' értelmezéssel: *kwljen* [értsd: *küldjön*] *yde wag etwen lowo[s]* legynt (LevT. 1: 134); *vagy három ezren veszek el* (Heltai); *vana kedeg awagy hatod idő* (DöbrK. 465; Luk. 23: 44 *ἦν δὲ ὥστε ὄρα ἕκτη* — erat autem fere hora sexta). Lássunk egy-két példát a MTsz.-ből is: *aggy vaj eggy almát* (Háromszék m.), *voj két almát lészakasztott* (Székelyföld). L. még Simonyi MKöt. 1: 116.

b) A 'legalább' (vel, saltem; wenigstens, selbst' NySz.) jelentéssel szerepel a *vagy* pl. a következő mondatokban: *mutassanak vagy egyetlen egy példát* (GelKat); *örülünk . . . ha vag egy szép tisztá nap esik* (MA.); — nem számnévvvel kapcsolatban: *ha jószágomat nem kiméli, awagy ennen magamat kiméllene* (ÉrdyK. 642b) Simonyi id. h; — a népnyelvben is: *eljöhethél vaj eczer te is* ('néha, némelykor, egyszer-másszor' Erdély), de: *abroncsnak valót keresék, ha találnék va egyet* ('akár csak, legalább'; Háromszék m.) MTsz.

Mármost érdekes, hogy az ugyancsak 'vagy' jelentésű német e *oder* kötőszónak egészen hasonló alkalmazása ismeretes. Pl. az alnémetben: *ein Jahr oder sechzig* a. m. 'ungefähr 60 Jahre' (Sprach-Brockhaus);

ein Jahr oder sechzig (Gryphius); *ein Gulden oder funfzehn* (Luther); *mit einem Gulden oder acht* (Hans Sachs); *sahen wir ungefähr einen Bauren oder zehn, deren ein Theil mit Feuerrohren beweht, die übrigen aber geschäftig waren* (Simplic.); *ein Eier oder drei* (Opitz). Sanders, aki ezeket a példákat idézi, megállapítja, hogy e kifejezések értelme: „einfach . . . die Annäherung an die letzte Zahl” (Wörterbuch der Hauptschwierigkeiten in der deutschen Sprache²⁷ 121). Adeling szerint is: *eine Elle oder sechs* d. i. 'ungefähr sechs Ellen'; *ein Stück oder zehn* ('ungefähr zehn Stücke'); *ein Ellener drey* („wo die Sylbe er das verkürzte oder zu seyn scheint”) v. *eine Elle oder drey* (Adeling 1: 1684); *ein Stückler drei aus* = *ein Stück oder drei* (Grimm 7: 1152, 3: 114; de vö. pl. Sanders id. m. 230).

Sandersnek egyik példája azonban felhívja figyelmünket egy hasonló héber jelenségre; Lutherből idézi a következő fordítást: *lass doch die Dirne einen Tag oder zehn bei uns bleiben* (Mózes 1. 24: 55) és ehhez hozzáfűzi: „= etwa oder an zehn Tage”. Mármost ez a mondat az eredetiben így hangzik:

תשב הנער אתנו ימים או עשור

és itt a héberben is a 'vagy' jelentésű *או* kötőszót találjuk.

Ezt a most idézett bibliai verset sokféle módon magyarázták és fordították. (A helyzet ott az, hogy Ábrahám szolgálja magával akarja vinni Izsák menyasszonyát, Rebekát; a leány bátyja és anyja azonban kéri: *תשב הנער אתנו ימים או עשור אחר תלך* (Itt nem kívánunk a *ימים* és az *עשור* különféle értelmezéseire kiterjeszkedni, hiszen csak az *או* kötőszó szerepét óhajtjuk tisztázni.)

a) A hagyományos fellogás szerint a kifejezés értelme ez: 'egy évig, vagy [legalább] tíz hónapig' (Rasi). A Targ. Onkelos szerint is: *עדין בעדין או עשרה ירחין*, Hasonlóan értelmezi a szólást Saadja is. Kautzsch szerint: 'lass doch das Mädchen noch einige Tage oder [lieber gleich] zehn bei uns bleiben' (eredetileg talán: 'einen Monat lang oder wenigstens 10 Tage'). L. még Gordon, Herxheimer, Torczyner, Hirsch, stb.

β) Ezzel szemben áll a Septuaginta fordítása; ez, valamint a rajta alapuló fordítások az *או* részint 'körülbelül', részint 'legalább' jelentésűnek fogják fel: *μενίστω ή πάροθενος μεθ' ημῶν ημερας ὄγει δεκα* (vagyis: 'mintegy, körülbelül 10 napig'), Vulg. *maneat puella saltem decem dies apud nos*; JordK. 42a: *maraggyon meegh eeth hon a w a g y tyzed napygh, Károlyi (1865): hadd legyen velünk a leányzó egynéhány napokon, bátor tsak tíz napig, azután menjen el, (1911) maradjon velünk a leány még v a g y tíz napig, Luther: lass doch die Dirne einen Tag oder zehn bei uns bleiben* (a. m. 'v a g y tíz napig'), Buber—Rosenzweig: *noch eine Zeitlang, sei ein Tagzehnt, cseh: za některý den, a spoň za deset* ('néhány napig, legalább tíz napig'), angol: *a few days, at the least ten*, olasz: *alcuni giorni, al meno dieci, stb.*

Az *Imit* fordítása nem világos ('maradjon a leány velünk néhány napig, vagy tízig'). A Hertz-féle magyar fordítás szerint: 'maradjon a leány velünk vagy tíz napig', de hozzátesszi: „lehet: 'egy teljes évig, vagy tíz hónapig'. Ez a Talmud értelmezése (Kethubóth 57 b. L. m. a Targumot) és teljesen jogosult a héber kifejezésmód alapján”. (A Hertz-

féle német fordításban azonban: 'ein Jahr und ein Monatzehent' és a jegyzet szerint: „besser: 'ein Jahr o d e r ein Monatzehent'.”) Gesenius szótárának első kiadásában (1810): 'einige Tage, etwa zehn, wenn es etwa zehn wären', újabb kiadásában azonban az \aleph -t már csak a válszó kötőszónak fogja fel: 'ein paar Tage o d e r ein Tag-zehent' (l. olt \aleph ויז and \aleph וישור alatt).

Kár, hogy ez a szerkezet csak egyszer fordul elő a Szentírásban, de érdekes, hogy az ugyanebben a mondatban szereplő \aleph וישור a 'Tag-zehent (napok dekaszja)' jelentéssel szintén csak ebből az egy bibliai mondatból ismeretes. Bizonyos azonban az, hogy az \aleph -nak 'körülbelül' jelentése mellett egy olyan régi és tekintélyes forrás tanúskodik, mint amilyen a Septuaginta.

Látjuk tehát, hogy a 'vagy' szónak ez a különös használata, hogy t. i. megközelítőleg fejez ki egy mennyiséget, nem egyedülálló magyar nyelvi jelenség. Megvan ez a használat ma is a németben és megvolt valószínűleg — ha egyelőre csupán egyetlen adatból igazolhatóan is — a héberben is.

III. Természetesen egy szó különös használatának magyarázatában nem kell valamennyi nyelvben szükségszerűen egyforma fejlődési folyamatra gondolnunk. Más-más nyelvtörténeli előzmények is vezethetnek egyforma eredményre. De jelentik az ilyen jelentéstani analógiák azt a kötelezettséget, hogy ha előbb az egyes nyelvekben külön-külön iparkodtunk a jelenség múltját, fejlődésének menetét kikutatni és ez a nyelvtörténeli vizsgálat nem járt kielégítő eredménnyel, akkor meg kell vizsgálnunk, vajjon nem egyforma (az egyik nyelvben esetleg pontosan nyomon követhető) lelki folyamat, képzetársítás-e az egyező jelenté-fejlődésnek az alapja.

Nézzük tehát — és ez e kis cikkünknek a célja —, vajjon az itt tárgyalt magyar nyelvhasználat megmagyarázásában nem értékesíthetjük-e ezeknek az analógiáknak a tanulságait. Ez annál szükségesebbnek látszik, minthogy éppen a magyar *vagy*-ot és ezt a használatát különféleképpen magyarázzák.

Vizsgáljuk meg először a *német oder* kötőszónak megközelítő mennyiséget jelölő szerepét.

a) A németben gyakori az *ein* határozatlan névelőnek számnevekkel kapcsolatban 'körülbelül, mintegy, valami, vagy' jelentésben való használata, vagyis az *ein* itt „határozott számadatokat határozatlanná tesz” (Simonyi Jelzők 86); pl. *ein 20 Reiter* (Goethe), *ein vierzehn Tage* (Forster); *eine vier Wochen früher* (Lessing). (L. pl. Sanders id. m. 120.). Ezt a használatot jól ismerjük a magyarból is (pl. *van legább egy húsz hete; ő a papságot viselte egy 25 esztendeig* MTsz.), de más (török, idg., sőt sémi) nyelvekből is (pl. angol: *a sixty years' einige 60 Jahre*), balkár: *bir on künye* 'in etwa 10 Tagen', stb. — L. Simonyi: MKöt. 3: 176. Jelzők 86, Fokos: Nyr. 61: 62. Magy. Figyelő 1934, 3—4. sz. 13. l., stb.).

b) Ugyanigy két számnévvel (mintegy a mennyiség határainak jelzésével) is jelölhették a határozatlan szöveget, mint a következő magyar kifejezésekben: *két-három ember, ötven-hatvan lovas* (vö. Simonyi: MKöt. 1: 110, Jelzők 61): *zwei, dreihundert Taler; vier-fünf Verse; ein-zwei Wochen* (Sanders 120, 121 és Simonyi id. h.).

c) Az utóbbi esetben gyakori a 'vagy' választó kötőszó alkalmazása: *két vagy három ember, öt vagy hat napig* (Simonyi uo.), ném. *zwei o d e r dreihundert; in ein o d e r zwei Stunden* (Sanders). d) az a) és b) szerkezet keveredésével: *ein drei, viertausend Mark; ein zwanzig, dreissig Jahre* (Sanders).

e) Végül az a) és c), vagy a d) és c) szerkezet keveredésével: *ein 4 o d e r 6 Wochen; noch so ein 30 o d e r 40 Jahre* (Sanders).

Azokban gyakori az a szerkezet is, hogy a számnév határozatlan, megközelítő mennyiségjelölésekben a maga főnévét követi (mint pl. ilyenkor az oroszban is: *čas a dva 'etwa zwei Stunden', čas a dvatři 'zwei bis drei Stunden', létü tridcati 'etwa 30 Jahre', dva funta 'zwei Pfund' — funta dva 'etwa, gegen zwei Pfund' Pawlowsky*):

a) a fenti a) esetnek megfelelően: *ein Taler 80* (Lessing), *ein Eimer 20* (Schiller), *Ein Mal zwei* (Agricola) (Sanders), *ein Tager vier 'ungefähr vier Tage', ein Ellener drey* (Adelung), *ein Stücker drei* („im Sinne des lat. *vel* oder *sive*“: „bei ungefähren Angaben der Zeit und der Zahl“; Grimm oder alatti);

β) a fenti b) és d) esetnek megfelelően: *ein Mann 15, 20; ein Tag zehn, zwölf* (Sanders);

γ) a fenti c) és e) alkalmazásnak megfelelően az *oder* kötőszó hozzájárulásával; *einen Monat fünf o d e r sechs, ein Mal drei o d e r vier* (Sanders);

δ) végül az a) és γ) szerkezet keveredésével: *ein Monat o d e r sechs, eine Elle o d e r sechs* (l. fent). Ezt a keveredést elősegíthették az olyan fordulatok, amelyekben az első szám az *egy* volt: *ein Mal oder zwei, ein Stund oder zwei* (Sanders).

Az *oder* kötőszó tehát behatolt az *ein Tag drei o d e r vier*féle szerkezetekből (γ) az *ein Tag vier*féle szerkezetekbe (a), ugyanúgy, mint ahogyan az *ein zwanzig-dreissig Jahre* mellett (d) használatos az *ein zwanzig o d e r dreissig Jahre* (e).

Luther fordítása (Möz. I. 24: 55), amelyből kiindultunk: *einen Tag oder zehn* tehát csakugyan azt jelenti, ahogyan Sanders értelmezi: 'etwa, oder an zehn Tage'. Mi ezt a szerkezetet analógiás hatások alapján próbáltuk megmagyarázni, Sanders szerint ezt a kifejezést úgy tudjuk megérteni, ha „man . . . eine sich an die Zahl 10 anschliessende Zahl als Ergänzung annimmt: Einen Tag 9 oder 10.” Sanders szerint tehát az *einen Tag oder zehn* elliptikus szerkezet és a γ) alatt tárgyalt kifejezéseknek felel meg.

De akár analógiás hatásokra, szerkezetkeveredésre, akár pedig elliptikus szerkezetre gondolunk, bizonyos, hogy ezekben a szövegekben valóban a választó kötőszóval állunk szemben. Az *oder* kötőszó itt természetesen nem a kizáró, kirekesztő *aut*, hanem a megengedő v. magyarázó *vel, seu, -ve* értelmében veendő. *Ein Mal drei oder vier* (és *ein Monat oder zehn*) olyan latin szerkezeteknek felel meg, mint *duabus, tribusve horis* (Cicero), *bisve semelve* (Ovidius), *quaterni quinive versus*, stb. (vö. Simonyi MKöt. 1: 110; Schmalz Syntax³ 348).

IV. Ha már a német szerkezetet tisztáztuk, hamar végezhetünk az említett héber szerkezettel.

A héber kifejezésben is csak a megengedő 'sive, vel' szerepű \aleph kötőszóval lehet dolgnunk.

lyen jelentésben szerepel a kötőszó pl. a következő mondatokban: (Móz. II. 21 : 27) וַאֲמַן שֶׁן עֶבְרֹו אִו שֶׁן אֲמַתּוֹ יוֹפִל 'ha pedig szolgájának fogát, vagy szolgálójának fogát üti ki' (Károlyi) — τὸν ὀδόντα τοῦ οὐκείτου ἢ τὸν ὀδόντα τῆς θραναλῆς αὐτοῦ... — dentem quoque si excusserit servo vel ancillae suae.

(Móz. II. 22 : 9) כִּי יִתֵּן אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ הַמֹּר אִו שׂוֹר אִו שֵׁה 'ha valaki adánd az ő felebarátjának számart, vagy ökröt, vagy juhot (Károlyi 1865) — ὄλοξ ἕνα ἢ δύο ἢ ἄσινον ἢ πρόβατον — asinum, bovem, ovem... Számnevekkel kapcsolatban a megközelítő mennyiség jelölhető: a) kötőszó nélkül, pl.

(Kir. II. 9 : 32) שְׁנַיִם שְׁלֹשָׁה כְּרִיסִים 'két vagy három löember (Károlyi) — δύο εὐνούχοι — duo vel tres eunuchi — zwei oder drei Kämmerer; (Jezs. 17 : 6) שְׁנַיִם שְׁלֹשָׁה נְגָרִים כְּרֹאשׁ אֲמִיר אֲרַבְעָה הַמְּשָׁה בַסְּעִפִּיה פְּרִיָּה 'két-három bogó az ágak hegyén, négy öt a gyümölcsfának lombjai közt' (Károlyi) — δύο ἢ τρεῖς... ἢ τέσσαρες ἢ πέντε... duarum vel trium olivarum... sive quatuor aut quinque... — zwei oder drei Beeren... vier oder fünf Früchte... b) kötőszóval:

(Kir. II. 13 : 19) הַמֶּשׁ אִו שֵׁשׁ פַּעַמִּים 'ötször vagy hatszor is' (Károlyi) — πεντάκις ἢ ἑξάκις — quinquies aut sexies sive septies — fünf oder sechsmal...

(Móz. V. 17 : 6) עַל פִּי שְׁנַיִם עֵדִים אִו שְׁלֹשָׁה עֵדִים 'két vagy három embernek bizonyoságtételére' (Károlyi) — ἐπὶ δύο μάρτυρων ἢ ἐπὶ τριῶν μάρτυρων — in ore duorum, aut trium testium — auf zweier oder dreier Zeugen Mund.

A szóban forgó héber kifejezés ימים או עשור jelentése tehát: v e l decem dies 'a k á r tíz napig' (mint pl. a latinban: *hunc locum v e l tres armati defendere possunt*. Finály), 'akár csak tíz napig', azaz: 'maradjon a leány velünk napokig (= néhány napig v. ami napokat illet): akár csak tízig', vagyis úgy, ahogyan Buber-Rosenzweig fordítja a kötőszót: „noch eine Zeilang, s e i s ein Tagzehnt“.

V. Eddig tehát a következő eredményre jutottunk: A 'vagy' kötőszónak 'körülbelül' jelentésben való használata a németben is, a héberben is az *oder*, ill. אִו kötőszónak 'v e l' jelentéséből magyarázódik meg.

Ezek után már joggal mondhatjuk: Ha 1. a magyar *vagy* használatos 'v e l' jelentésben és 2. a *vagy tizen* léle szerkezet magyar története megengedi ezt a magyarázatot, akkor a magyar használatot is ezen az alapon: a 'v e l' jelentésű *vagy* kötőszó segítségével kell magyaráznunk.

Ha mármost előbb a régibb magyarázatokat vesszük számba, a következőt látjuk:

Simonyi, aki szerint a *vagy*, *vaj* eredeti alakja *valjon* (azaz a *van* ige felszólítója) 'legyen bár' értelemben, a kérdéses szerkezetet így magyarázza: *hozott vagy három kupát* = legyen három, mondjuk, hogy hármat; *mutass nekem vagy egy embert* = legyen egy ember, akár csak egy embert (MKöt. 1 : 121). — Beke a *vagy* kötőszóban a *vall* ige felszólító módjának 2. személyét látja (**vallj*), a válaszító mondat eredetileg kérdő mondat volt (**vallj: ki ő?*), a *vagy* 'körülbelül' jelentése pedig szintén a kérdő használatból fejlődött (NyK. 44 : 31—

32, Nyr. 62 : 64). — Klemm szerint a *vagy* a *val-*'esse' igető egyes számú 3. szem. jelentőmódú alakja ('*vagyon*'), jelentése: 'est, existit'; a *vagy* kötőszós válaszító mondat eredetileg kérdő mondat volt (az *van?* *van az?*). A *k ö r ü l b e l ü l* jelentésű *vagy* (*vaj*) határozószó is kérdő mondat volt eredetileg: „Elesett vagy háromszáz.” Eredetileg így volt értve: 'Elesett-e vagy? (= van az? úgy van? jól tudom? = ha úgy van, ha igaz, ha jól tudom) — háromszáz.' (MNY. 22 : 121; még uo. 26 : 385, Tört. Mond. 426.) (Juhász szerint a *vagy*, eredetileg *avagy* az az névmásból alakult -*v* névmásképzővel és -*gy* módhatározó raggal; l. MNY. 26 : 297.)

A német és héber analógiák meggyőzhettek bennünket arról, ami egyébként már pusztán a magyar nyelvi tények alapján is valószínűnek látszott, hogy ezek a fordulatok függetlenek a *vagy* kötőszó eredetének kérdésétől. A *vagy* tizen voltak ott féle szerkezetek nem ősi, a *vagy* kötőszó keletkezésével egyidejű szerkezetek; ezek akkor keletkeztek, amikor a *vagy* kötőszónak 'v e l, sive' szerepében való használata már teljesen kialakult, és így egyformán fejlődhettek a magyarban, németben és héberben, függetlenül attól, hogy külön-külön milyen eredetű a 'vagy' kötőszó ezekben a nyelvekben.

Amikor a *vagy*-ot már általánosan 'v e l, sive' értelemben használták (pl. *valakik elhagyják házokat a uagi atyjokat én nevémet; ha valaki én atyámfiát a uagi én fiamat es megölte volna; a uagi barom a uagi ember illetend; l. Simonyi MKöt. 1 : 106, 108, 114, Klemm Mond. 426, 428), már tkp. — mint különösen az utolsó példa mutatja — az *akár* kötőszóval azonos jelentésben is alkalmazták (pl. *áldjon vagy verjen sors keze, itt élned, halnod kell; hiszitek vagy nem; a uagi akarja, a uagi nem; vagy élek, vagy halok, szerencsét próbálok; Simonyi uo. 109, 113—5, 232, Klemm id. h., Csúry SzamSz. 2 : 432 stb.).**

Ahogy tehát a határozatlan mennyiség jelölésére azt mondhaták: *adj kilenc-tíz almát* és mellette: *adj (vagy) kilenc vagy tíz almát* abban az értelemben, hogy 'v e l, sive (= a k á r) kilenc, v e l, sive (= a k á r) tíz almát', ugyanígy mondták 'a k á r (v e l, sive) tíz almát' jelentésben: *v a g y t í z a l m á t a d j*. És ahogyan a *kilenc-tíz alma* jelentése: 'k ö r ü l b e l ü l 9—10 alma', ugyanolyan természetesen a *kilenc vagy tíz alma* és a *v a g y (= a k á r) tíz alma* is a. m. 'k ö r ü l b e l ü l 9—10, ill. 10 alma'.

VI. Hogy a 'körülbelül tíz' (= akár tíz) és a legalább tíz (= akár csak tíz) jelentés mily közel áll egymáshoz, arra már Klemm Antal is rámutatott (MNY. 22 : 121) a következő példával: *Itt volt ő is vagy egyszer* (= körülbelül egyszer) ~ *Jöjj el te is vagy egyszer* (= legalább egyszer, de ha lehet, többször is)! Ugyanígy: *eljöhetnél vaj eccer te is* ('néha, némelykor, egyszer-másszor') ~ *abroncsnak valót keresek, ha találnék va egyet* ('akár csak, legalább') MTsz. L. még fönt és Beke NyK. 44 : 33.

VII. A magyarban tehát a 'körülbelül' jelentésben használt *vagy* nem egyéb, mint a 'v e l, sive' értelmű *v a g y* k ö t ő s z ó. Ennek megállapításában segítségünkre volt a német és a héber analógia, amely megmutatta, hogy ilyen jelentésfejlődés valóban felvehető, sőt természetes.

A ZSIDÓ TUDOMÁNY SZÁZ ÉVE.

— Zunz Lipót születésének 150. évfordulója alkalmából. —

Bevezetés. Az ezerkilencszázharmincketedik esztendő a zsidó tudomány történetében centennáris fordulót jelentett. Ismeretesen: Zunz „Gottesdienstliche Vorträge der Juden”-ja ezernyolcszázharminckettőben jelent meg; az a mű, melyől a modern zsidó tudomány létét számítják. Kínálkozó alkalom tehát esztendőnk arra, hogy a zsidó tudomány e századát, annak küzdelmeit, eredményeit áttekintve összefoglaljuk. Valóban száz éves-e a zsidó tudomány? Zunz első dolgozata már tizen-nyolcban látott napvilágot, hol ugyan a „Wissenschaft des Judentums” kitétel még nem található — e dolgozat címe: *Etwas zur rabbinischen Literatur*. — de a vezérlő szempontok már itt fellelhetők. Maga a címbe-ly kitétel huszonkettőből való és Zunz folyóiratának titulusában szerepel először: „Zeitschrift für die Wissenschaft des Judentums”. Lényegében egyik sem a helyes kezdőpont. Az első azért nem, mert ott a valóság csak sejtés, a második azért nem, mert csupán filológiai származtatás; helyesebbnek tetszik a harminckettes esztendő, az első zsidó tudományos mű megjelenésének éve. Az azóta elmúlt évszázad taglalása ennek a tanulmánynak tárgya.

Milyen a beosztása? Nem törekszik teljességre. Mindenekelőtt azokat az irányokat óhajlja fellárni, melyek meghirdetésüktől kezdve uralkodókká lettek. A kezdeményezőknek nem életrajzát adja, vagy működését méltatja, hanem tevékenységükből azt a szellemi értéket szik kihámozni, mely e század zsidó szellemiségén vezérlő fonálként halad végig. Az első generációk jutnak tehát kiválólág szóhoz, nem a legnagyobbak; nem értékelés a célkitűzésünk. Akik megneveztetnek: szellemtörténeti szempontból is úttörők, akik megnevezetlenül maradnak, szellemtörténetileg már kijelölt úton haladnak, noha elődjeiknél halhatatlanabban alkottak. Összegezni kívánom ezen felül a zsidó tudomány e századának intézményes eredményeit — hasonlóképp az előbbihez: szintén sub specie aeternitatis. Végül egy részt a megoldandó feladatokról, az új utaknak és perspektíváknak szentelek.

Zunz. Bacher professzor Agádája egyik kötetének ajánlásában a zsidó tudomány „Allmeister”-ének nevezi. E nehezen visszaadható fogalom találon fejezi ki Leopold Zunz maradandó értékét és érdemeit. Ő az első, aki tudatosan hangoztatja azt az elvet, hogy a zsidóság szellemi életét ugyanazokkal a módszertani eszközökkel kell vizsgálni, mint bármely más nép vagy irodalmi egység szellemiségét. És elsőnek ezt az elvet nem csak hirdette, hanem alkalmazza is. Ő előtte a zsidóság körén belül alig foglalkoztatja a tudósokat a történeti gondolat, a szellemi evolúció eszméje. A zsidóságon kívül is újszerű még az az

eszme, hogy a gondolat is fejlődik és a szellemnek is megvan a maga historiája. Zunz a gondolat nagyszerűségét felfogta és alkalmazta.

De reá megy vissza több, későbbi gondolat is. A tudományos folyóirat, az irodalmi társaság, sőt elméletileg a zsidó főiskola ideája is már nála fellelhető, e téren ma sem akarunk és akarhatunk többet, mint amennyi az ő célkitűzéseiben szerepel. Ennek a dolgozatnak aktualitását Zunz első nagy művének, a „Gottesdienstliche Vorträge” századik évfordulója adta meg. E mű áll a zsidó tudomány megindításának élén és egyszersmind megnyitja a zsidó irodalomtörténet rengege anyagának rendszeres bemutatását. Az istentiszteleti szónoklat irodalomtörténete e mű, felülmúlhatatlan kritikával megírva s az akkor még irodalmilag alig megalapozott megállapításai ma teljességgel igazolva vannak. De több mint irodalomtörténet, több mint tudományos munka, az élet praktikuma számára is nagyértékű megállapítást tartalmaz: „Megdönthetetlenül bebizonyult, hogy a hitszónoklat zsidó termék” (Blau). Az irodalomtörténetnek alapját vetette meg.

E helyütt kell érintenem a zsidó irodalomtörténeti tudománynak Zunz óta való evolúcióját is. Veled és általa legnagyobbaink is a műfaji történetírást művelik. Kíragadnak bizonyos időt és témát, de mindig az ő ösvényén haladva. Ő, aki szinte valamennyi nagy művét a zsidó liturgiai költészet és irodalom búvárlásának szenteli, egyik munkájának ezt a címet adja: *Zur Geschichte und Litteratur*, noha ez is zsidó tárgy tanulmányokat tartalmaz. De ezzel az univerzális jelzéssel, azaz jelzőlen címzéssel juttatja kifejezésre vezérlő elvét: a zsidó irodalomtörténet az egyetemes irodalomnak és történetnek szoros része, attól el nem választható, tehát reá is annak kutató eszközeit és módszereit kell alkalmazni.

Krochmal. Miként a Mendelssohntól megindított mozgalom is visszhangra talált a kelet zsidóságában és a haszkala irányában jutott kifejezésre, úgy Zunz sem maradt gondolatának meghirdetése után egyedül, mert elsőnek Keleteurópa eszmélt fel reá Nachman Krochmal személyében (1785—1840). Mig Zunz az első zsidó gimnázista volt Németországban és csak őseiben viselte magán a konzervatív jelleget, addig Krochmal élete első szakát a régi világnak és az ő módszerének szentelte. Élte orte azonban őt is a maszkilim közé viszi, filozófiai hajlandósága életre kel és mikor Zunz hívévé lesz, teljességgel méltónak és alkalmasnak bizonyult arra a szerepre, hogy a még zsenge zsidó tudomány teljességébe új elemet vigyen be: a spekulatív elemet. Ő a zsidó történetírás első filozófusa, sokáig ilyen értelemben egyetlen művelője. Zunz a irodalomtörténet számára a kéziratoss irodalom rejtkeiből felhozza a liturgiai irodalomtörténetnek teljes épületét, melyet azóta is csak renováltak, de nem építettek újra, mert erre szükség nem volt.

Zunzsal szemben, de általa elindítva, Krochmal szellemtörténész a szónak legtágabb és legmodernebb értelmében. Nem első és nem kezdeményező az épület megalapozásában, de az egyik traktus teljesen az ő elgondolása szerint készült el Posztumusz műve, mely kellő méltánylásra igazában csak napjainkban, a történetfilozófia századában talált, Zunz kiadásában jelent meg a szerző végakaratóból. Lehet, és talán ezért nem kell ebben a fejlődéstani szempontok szerint készült tanulmányban részletezni a „Korunk tévelygőinek útmutatóját” (more

nevuche hazman) — ez a mű címe Maimunira alludálva, — hogy nem mindig és mindenben fedi történefilozófiai szempontból a mai álláspontot e mű, de feltétlenül bizonyos és érdemes dolog az, hogy Krochmal volt az első, aki a historia teljességét tekintette át azzal a céllal, hogy „a tiszta hitet tanítsa és Izrael tudományát oktassa”. Hosszú ideig áll a százados fejlődés folyamán egyedül való elszigeteltségben művével és gondolatával az első zsidó történefilozófus, míg nem napjainkban az ő napja is felvirrad.

A gondolat magán viseli Zunz kezdeményezésének bélyegét. Nem elkönnyítve foglalkozni a zsidósággal, hanem reá is az egyetemes tudomány kutató eszközeit alkalmazni — így fogalmazta Zunz a maga elvét. Krochmalnál ez történefilozófusi stílusban így formulázódik: a zsidó nép történetét is elemezni kell mindazon átfogó — azaz filozófiai — szempontok szerint, melyekkel az egyetemes historiát is vizsgáljuk. Mily áttetszőnek látszó gondolat ma, de milyen mély igazság rejlik benne. S gondoljuk meg, hogy kilenc évtizeddel ezelőtt adotti nekünk hangot — könyve 1851-ben látott napvilágot — Krochmal. Ma a felsőlökü zsidó történelemtanítás is átfogó módszerrel történik és minden elkövetkező mű, ha csak nem új adatok feltárását tartalmazza, ezen az ösvényen halad. Krochmal magasabb célkitűzése pedagógiai program is, melyből a zsidó főiskolák történetlétlítésének vezérlő szempontja sarjad.

Rapaport. Az első generáció nagy triászának harmadik tagja Jehuda Löb Rapaport (1790—1868). Könyvtáryi tudásából és ismeretéből Zunz is sokat merített, csak a „Gottendienstliche Vorträge” jegyzeteiben több mint száz helyen hivatkozik reá. Biográfiákat írt jeles zsidó tudósokról, kik a tizedik és a tizenegyedik században éltek. Zunz Rasi dolgozatától eltekintve, teljesen novum a zsidó irodalom történetében. „Az egyéni jellemrajz a zsidó irodalomban” c. tanulmányomban kimutattam, hogy bibliai alakokon kívül a zsidó lelket az egyéni jellemrajz nem foglalkoztatta, számára a hangsúly azon volt, hogy mit mondott, nem pedig, hogy ki mondta. Rapaport nyitja meg ezt a később annyira járt ösvényt, de nem a kezdeményező kísérletezésével, hanem a kiforrott tudós alaposságával.

Ami ma, mint tudományos szkéma, természetesnek tetszik, nála már az életírásban teljes kifejtésre talál. Korrajz, környezettanulmány, történeti jelenségeknek a fejlődés menetébe való beállítás, a hatás felmérése: nála fellelhetők. Ha Zunz az első kezdeményezésen felül a műfaji történet, Krochmal pedig a szellemtörténet atyja a zsidó irodalomban, Rapaport viszont a résztörténet kezdeményező érdeme illeti meg. Kaufmann Dávid, aki különben e téren is kongeniálisnak mondható vele s költőien szép megemlékezéseket írt a zsidó tudomány első generációjának tagjairól, Rapaportot a róla írt ünnepi méltóságban a történeti érzék ébresztőjének nevezi, mert elsőnek öntött életet és lelket azokba az egyéniségekbe, akik műveik révén ott éltek a zsidóság körében, de egyéniségük élettelen volt, még csak a kiválasztottaknak érdeklődését sem keltették fel. Amit a tradíció valakiről állít, még nem mind való igaz, hanem a kortársi forrásokat is meg kell kérdezni kritikailag — ez az elv nála talál először alkalmazásra — s így lesz Rapaport a zsidó történelemtudomány első művelőjévé.

Luzzato. Sámuel Dávid Luzzato-val (1800—1865) zárul — mondhatnók — a legújabbkori zsidó tudomány első generációja. Ő is, a régi humanista zsidó család sarja, új ösvényt vág a zsidó tudás területén, a korban élen haladó zsidó tudományág, a nyelvészet és bibliatudomány ösvényét.

A protestántizmus a maga hangsúlyozott bibliaiságával és a német protestántizmus a maga iskolázott példás szorgalmával, a bibliai tudományok korszerű irodalmi művelését egy ideig szinte kisajátítja, olyanira, hogy a zsidó bibliakutatók sok esetben rájuk kénytelenek hivatkozni és támaszkodni. A keleti nyelvészet zsidó vonatkozásai azonban nagyrészt zsidó művelőkre találnak; az itt elért eredmények nagyméretűek, de a kezdeményezés Luzzatótól el nem vitatható. Hogy ebben is mennyi van a nagy Zunz univerzális szelleméből — az eddigiekből is könnyen kitetszik, nem is szólva arról, hogy már az ő írásaiban is találhatók olyan bibliai vonatkozású megállapítások, amelyek érvényességüket a mai napig megtartották. A bibliai tudományban a szó modern értelmében ma is az ő elve érvényesül: az egyetemes tudomány eszközeit alkalmazásának parancsa. E tudomány a maga gyakorlati vallásos vonatkozásainál fogva érzékenységet sohasem fogja elveszíteni s így, bár újabban mind több művelője van zsidó körökben is, a nem zsidó kutatók mindig túlsúlyban lesznek. A bibliatudomány e fejlődésbeli ismertetése átvezet a zsidó tudomány megszületését követő évtizedek vallási harcaira.

Geiger. Ezzel nem szűnt meg a kezdeményezések sora a szellemtörténet szempontjából. Ami eddig e területen történt, elméleti jelentőségű volt csupán. Geiger Ábrahámmal (1810—1874) bevonul a zsidóság életébe egy már gyakorlatot is teremtő, szélsőséges liberális gondolat, valamint az öt nyomon követő Hirsch Sámson Rafael személyében a konzervatív gyakorlat is. A tények teljes meghamisítása lenne róluk tudománytalanságot feltenni, hiszen Geiger nevéhez az azóta is megdöntetlen megállapítások egész sora fűződik és Hirschből, aki Geigernek egyetemtársa volt, szintén nem hiányzik teljességgel az akadémiai stílus, hiszen az ő gondolatából sarjad majd később a papnevelés egyik igen jelentős iránya.

Geiger azonban nem csak tudományos, hanem épp úgy gyakorlati ember is volt s mint ilyen óriási ellenállásra talált. A múlt század közepe táján ő állt a német zsidó reformmozgalmak középpontjában, képviselve a szélsőséges balszárnyú irányzatot meggyőző erővel és nem minden hatás nélkül. Tanulmányaiban kikezdte a zsidó hagyomány kötelező erejét s így mélyen belenyult a zsidó vallásos gyakorlatba is.

Tagadhatatlan azonban, hogy mikor Geiger a hagyományok reformját követelte, tudományos alapra hivatkozott. Korszerűsége, mely szerinte minden időben jellemezte a zsidók vallásos életét. „A zsidó vallás sohasem merevedett meg — úgymond — hanem mindenkor folyton ható eleven folyamat volt; nem volt soha befűző kötve, hanem a benne élő szellem éltette folyton. Épen hagyományos tanainak, a rabbinizmus alkotásainak köszönhető, hogy nem csak a múlt vallása volt; s amiként van jelenje, lesz jövője is!” Ugyancsak érdeme a korszerű papképzés ismételt hangoztatása is. Gondolatából sarjad a zsidó tudományok első főiskolája, a reál való visszahatásból pedig a má-

sik szélsőség elvi kirobbanása és zászlóbontása, amely később ugyan-csak rabbiképzőben ölt majd testet. S a két szélsőség között helyezkedik el a gyakorlat szempontjából a legnagyobb jelentőségű mozaikotalmudikus irány a maga több főiskolájával. Ez iránynak élén Frankel Zakariás áll.

Frankel. A zsidó tudomány megszületéséből szükségképpen sarjadt ki a modern rabbiképzés gondolata is. Kiszélesbülvén a zsidó ismereti terület, módot és alkalmat kellett nyújtani e tágabb értelemben vett zsidó ismeretek elsajátítására. Ez a gondolat is első megfogalmazásában Zunzra megy vissza, természetszerűen folyik az ő nagy elvéből, ámde távolabb állott a gyakorlati élettől, semhogy e gondolatát a praktikus életbe át tudta volna vinni. Geiger Ábrahám a harc embere volt és így a gyakorlaté is. Közvetve az ő érdeme a teljességgel szabadelvű Hochschule, mely azután szükségszerűen egy enyhébb irányú, elvileg közép helyet elfoglaló rabbiképző megalkotásának gondolatát váltotta ki. A kiegyenlítő szerepe Frankel Zakariásra várt.

Kiváló egyéniség és nagy tudományán kívül működésének főleg elvi és hatásbeli jelentősége van. Gyakorló rabbi és e minőségben került a boroszlói rabbiszeminárium élére. Az egyfelől reformokat kívánó és másfelől merev konzervativizmusú zsidóságban fenntartotta legalább egyideig, legalább látszólag, a békét. S e békeszerző ténykedés teljességgel a zsidó tudományból, Zunz gondolataiból folyt. Lehet-e teljességgel elmellőzni a zsidó multat öröklött formáival, melyek a zsidó lélek fejlődésének is végigkísérői? De lehet-e tudomást nem venni a tudomány megállapításairól, melyek megdönthetetlen igazságokként lépnek fel?

Ennek a kiegyenlítő felfogásnak is megvan a maga pozitív reakciója: Hildesheimer és köre.

Hildesheimer. Hirsch Sámson Rafael a legnagyobb aggodalommal nézte a reformtörekvéseket a zsidóság kebelében. Nem volt bizalma Frankel iránt sem, pedig ő csak a szellemi kutatás terén tett engedményeket, a vallásos gyakorlatban kitartott a tradíció kötelező volta mellett. Nyíltan meg is interpellálta az akkor még csak rektorjelölt Frankelt: vajjon mit jelent majd az általa vezetendő intézet szellemi életében a kinyilatkoztatás ténye, a biblia, a kritikának már akkori megállapításaival szemben, a tradíció, mint az írott tannak tekintélyes forrása és mi lesz az új intézetnek álláspontja a zsidó szokás- és ritusjoggal szemben. Említésreméltó, hogy Frankel az interpellációt megválaszolás nélkül hagyta.

Nem Hirschnek jutott a szerep, hogy a vallási konzervativizmus álláspontjának védelmében a középírányú jelentő Frankellal s még inkább a szélsőbaloldallal szemben ellenkatedrát állítson fel. Ez a szerep a magyar származású Hildesheimer Izraelre (1820—1899) várt. Ami orthodox körökben elképzelhetetlennek tetszett, azt megvalósította. Rendszeres rabbiképzőt állított fel Berlinben, noha eddig ez az irány a célirányos rabbiképzést elmellőzte. Lényege arra a négy vázpontra megy vissza, melyet már régebben Hirsch kérdés formájában hangoztatott Frankellel szemben. A gyakorlati jámborság hirdetésével indult programja, de nem maradt e szűk keret között, mert első volt ez az irány, mely ekkor már a protestánsok által különösen művelt bibliakritika merész megállapításaival szemben a kéréletetlen harcot felvette a

régi biblia védelmében. A kezdeményezés tőle, illetőleg intézetétől el nem vitatható.

Intézetek. A zsidó tudomány kialakulásának és a belőle folyó reformküzdelmeknek, de általában a mult század első felebeli zsidó szellemi életnek lokális megnyilatkozásai azok az intézetek is, amelyek jórészt rabbiképzők, kisebbségben zsidó teológiai főiskolák és amelyek tanáraik és tanítványaik révén szinte kizárólagosan hozzájárultak a zsidó tudomány fejlesztéséhez. Lényegében mindegyik egy-egy irányzatot képvisel s az előbbieken tárgyalt három közül egyhez tartozik. Ezt azonban nem kell a szónak merev értelmében venni; a disztinkció főleg csak a megalakulás és létesülés körülményeire vonatkozik. Létesülésük a zsidó tudomány rendszeres studiumában van, amely az addig csak halachára szorítottó pilpul helyébe lép. Létesülésüket a budapesti rabbiképző kivételével szinte mind alapítványoknak köszönhetik. A boroszlói rabbiképző, középpűt állva, a legtöbbnek szolgáltatott mintát, a magyarnak is. Mielőtt szellemhistóriai beállítottságukat meghatározzuk, felsoroljuk a Jüdisches Lexikon „Rabbinerseminare” cikke alapján ezeket.

Jüdisch-theologisches Seminar, Boroszlóban (1854 óta), Hochschule für die Wissenschaft des Judentums, Berlinben (1872 óta), Rabbinerseminar für das orthodoxe Judentum, ugyanott (1873 óta). Ezek Németországban irányt szabó kezdeményező intézetek. Franciaországban az 1830-ban alapított metzi École Centrale Rabbinique-ot 1859-ben Párisba helyezték át; neve: Séminaire Israélite de France. Paduában 1829—71-ig állott fenn a Collegio Rabbinico Italiano, mely 1899 óta Firenzében (utóbb Rómában) működik. Angliában a Jews' College. Az Egyesült Államokban a következőkről számolhatunk be: 1874 óta Cincinnati-ben a Hebrew Union College, 1886 óta a Jewish Theological Seminary of America, 1896 óta a Rabbi Jizchak Elchanan Jeshiva és 1922 óta a Jewish Institute of Religion, végül Philadelphióban 1907 óta a Dropsie College. Amsterdamban az askenázoké a Nederlandisch Israëlitisch Seminarium, a szeferdoké a Portugeesch Israëlitisch Seminarium Ets Haim. Az Alliance 1897-ben Konstantinápolyban létesített rabbiképzőt. 1929-ben pedig Varsóban létesült ilyen intézet.

Ezek az iskolák, főleg a német- és angolországiak, az Egyesült-állambeliek, az osztrák és ma a magyar, mely szinte mindegyiket el látta tanárokkal és amelynek saját tanárai is mindenkor a zsidó tudomány büszkeségei és szorgos művelői voltak, alkották a zsidó tudománynak napjainkig helyi centrumait. Jelentőségük kettős. Megváltoztatták a zsidó gyülekezetek arculatát azzal, hogy a vallásos gyakorlat korszerűvé tételével a lakosság modernizált részét is bevonták a vallásos életbe, de ugyanakkor a zsidó tudomány nagy épületéhez hordották a szellemi kutatás apró tégláit, melyekből a zsidó zsellem történetjének egésze tevődik össze. E kettős működésükkel átvették a kezdeményező munkáját s ezt tovább fejlesztették.

Társulatok. Ezen áttekintés keretében külön részt kell szentelnünk a társulatok munkája ismertetésének. Elsősorban zsidó irodalmi társulatokról van szó, amelyek a zsidó tudomány művelését és népszerűsítését jelölik meg feladatukul. E kettő nem együtt, csupán párhuzamosan halad egymás mellett. A zsidó tudomány is egy társulatból indult el. Heine,

Ganz és Zunz alakították meg már 1819-ben az öt évig fennálló „Verein für Kultur und Wissenschaft der Juden”-t, a két első kezdeményező-renegáttá lett, a harmadik kimentette a maradandó lényegét és megalapította a zsidó tudományt.

A zsidó tudomány megszületése nem volt minden gyakorlati jelleg nélkül való. Már Zunz is aktuális életkérdést bizonyít a „Gottesdienstliche Vorträge”-ben. A német államhatalom ugyanis a zsidó templomok prédikációja ellen foglalt állást, mire ő kimutatta a hitzónoklat ősi zsidó eredetét. De a reformmozgalmak is, a Geiger, Frankel, Hirsch irányja közel állottak a gyakorlati zsidó élethez. Ezen fölül társulatokat alapítottak, hogy a zsidó irodalmat és történelmet azzal a céllal ismerjék az érdeklődő nagy közönséggel, hogy ez azokból lelkesedést, kitartást és öntudatot merítsen. Ezek közé tartozik az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat is.

A társulatok azonban magát a kutatást is elősegítik. A zsidó tudomány nincsen még emancipálva. Az egyetemek még nem fogadták be a zsidó tudományt s így magunknak kellett, ha viszonylagosan szűkös keretek között is, a nagy munkák kiadási lehetőségeiről gondoskodnunk. Már Zunz nyolcvanadik születésnapjára összeadtak egy „Stiftung”-ot ilyen célzal, napjainkban is akadtak mecénások. Eddig e feladatnak legeredményesebben a „Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums” és az ifjabb „Akademie für die Wissenschaft des Judentums” feleltek meg. E kérdés szorosan összefügg a folyóiratok problémájával.

Folyóiratok. A főiskolák és társulatok szükségszerűen maguk után vonták az irodalmi megrögzítés kereteit is. Maradandóvá kellett tenni a röpke szót és eljuttatni a hallgatóság körén túl is. Így született meg a zsidó tudomány időszaki sajtója a szónak tág értelmében, mert ide tartoznak az évkönyvek, értesítők tudományos mellékletei, gyűjteményes munkák, ünnepi iratok, végül a rendszeres időközökben megjelenő folyóiratok is. Eredete Geigerre megy vissza, akinek folyóiratában Zunznak is számos dolgozata jelent meg. Nem szabad említetlenül hagyni e helyütt azt sem, hogy a measzlimnak volt már — innen a nevük is — folyóiratuk, úgy hogy a zsidó felvilágosodás gondolata a legújabb korban a zsidó folyóirat történetével azonos. A tudomány megszületését is nyomon követi a folyóirat megindítása.

Ha irodalmi társulatok keletkeznek, működésük hangsúlyát nem csupán felolvasások és előadások rendezésére teszik, hanem évente egy-egy évkönyv kiadása is, melyek rendszerint az előzővel elhangzottakat tartalmazzák. Ezek az évkönyvek (Jahrbuch, Yearbook) rendszerint népszerűbb tartalmúak, bár a philadelphiai intézet a maga Yearbookját a tudományos kutatás orgánumául használja. Legismertebb évkönyvsorozat az Izraelita Magyar Irodalmi Társulattól kívül a Jahrbuch für die Jüdische Geschichte und Literatur. A tudományos intézetek és főiskolák jónak látták értesítőik évenkénti mellékleteiben egy-egy tanár tudományos munkáját közzétenni; ezzel egyrészt a tudományos munka kiadási lehetőségét könnyítik meg, másrészt az intézet, mint olyan, irodalmi élejtlet ad. Jelesek jubileuma pedig tudományos dolgozatokat tartalmazó ünnepi iratok megjelenésére ad alkalmat.

Legrendszeresebben a folyóiratok jelennek meg. Frankel, amikor a

boroszlói intézetnek és a már ismertetett középfelőgásnak élére kerül, megindította a 82 évfolyamot megélt *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* c. folyóiratot. A Hildesheimer-intézetnek is volt orgánuma: a *Jeschurun*. London, később Philadelphia lett kiadási helye a *Jewish Quarterly Review*-nak, Párisban jelenik meg a *Revue des Etudes Juives*. Ebbe a szellemkörbe tartozik a *Magyar Zsidó Szemle* is. Ezek a folyóiratok a meg nem említettekkel egyetemben nem jelentenek irányt, inkább nyelvi különbség van köztük. A héber nyelvű folyóiratokról a szentföldi részben szölok, előzőleg a könyvtárakról kell, mint a tudományos élet eredményeinek gyűjtőhelyeiről, egyet-mást elmondani.

Könyvtárak. Természeteszerű követelménye és egyszersmind követi kezmenye volt a zsidó tudomány megszületésének zsidó vonatkozású könyvtárak létesítése. A megindítók, az első munkák szerzői, óriás-anyagismeretről tesznek tanúságot. Ezeket az adatokat a kezdet kezdetén magánkönyvtárakban szerzik be és ez a zsidó könyvtárfejlődés első lépése. Csak a főiskolák létesítésével alakul ki a zsidó közkönyvtárak feltétlen szükségessége. Mindegyik megnyitó intézet iparkodik későbbi közkönyvtárgyűjteményének alapjait megvetni akként, hogy későbbül megszerezze egyes magánkönyvtárakat. Így született meg a budapesti rabbiképző könyvtárgyűjteménye is, mely ma már közel negyvenezer kötetre rúg, ha a duplumokat is számításba vesszük.

A könyvtárnak legnagyobb jelentősége teljességében, forgalmában és kézirati anyagában rejlik. A zsidó tudomány a főiskolai és egyetemi könyvtárakban meglehetősen gyéren van képviselve s teljességgel magára van hagyatva. Csak a nagy hitközségek, élükön talán kvantitatively a wieni és a teológiai főiskolák könyvtárai a legszámottevőbbek: miután azonban a kötelese példányok rendszere a zsidó nyomdák, illetőleg a zsidó könyvtárak között bevezetve nincsen, egyik fajtánál sem szólhatunk még teljességről. Ez egyedül a szentföldi könyvtárnál lesz majdan lehetséges. A könyvtárak forgalmát illetően azt kell e helyütt megjegyeznünk, hogy elősorban szakférfiak használják, mivel a zsidó tudás is kezd mindinkább, a multtal ellentétben, klerikus részre szorítkozni. Legjelentékenyebb érték természetesen az egy példányban létező kézirati anyag. Ez nagyrészt Amerikába kerül, ahol megfelelő publikálásban is részesül.

E helyütt kell a lexikonokról is megemlékezni. A sort az angol nyelvű amerikai tizenkötetes *Jewish Encyclopedia* nyitja meg. Ennek a felhasználásával készült a héber *Ocar Jiszrael*. Imént lett teljes a népszerűsége törekvő ölkötetes *Jüdisches Lexikon*, a legnagyobbban gerkezik a megjelenés alatt levő *Encyclopaedia Judaica* németül, és *Hebraica* héberül. Már magyar kísérelt is történt az egykötetes Ujvári Péter szerkesztésében megjelent *Magyar Zsidó Lexikon*ban. Orosz zsidó lexikon hasonlóan létezik.

Szentföld. A napjainkbeli szentföldi zsidó megújulás ugyan nem zsidó tudományból eredt történelmi jelenség, de fejlődését jelentékenyen befolyásolja. Noha Krochmal, Rapaport és mások is a szent nyelvet használták, mégsem a héber lett a zsidó tudomány nyelve és nem is volt az még többségi hányadában sem századunk kezdetéig, a szentföldi megújulásig. Ma a tudományos munkák nagy része héber nyelven jelenik meg.

A szentföldi zsidó szellemi élet nem egyedül a héber nyelvnek tudományossá tételében rejlik, hanem még sokkal nagyobb mértékben a jeruzsálemi egyetemnek és könyvtárnak a zsidóság szempontjából univerzális jelentőségében. De a zsidó főiskolákat mindenekelőtt a zsidó egyetem héber tudománya kapcsolja majd össze, amelynek épen ezért a legkiválóbb és legkultiváltabb fakultássá kell lennie. Ez a minden árnyalatot kiegyenlíteni akaró szándék nyilatkozott meg abban, hogy a bibliai tanszéket, mint ismeretesen legérzékenyebbet, itt sem töltötték be. A jeruzsálemi egyetem jövője elé bizakodó várakozással tekint a tudományos világ. És hasonlóan nagy jelentősége van a jeruzsálemi könyvtárnak is. Több százezer kötete van, de nem tudta eddigelé legitimizálni azt a kívánságot, hogy minden zsidó nyelvű vagy tárgyú könyvből neki egy példány kijárjon. A Szentföld héber nyelve, egyeteme, könyvtára a maguk hármasságában jelentékeny perspektívákat nyitnak meg a zsidó tudomány fejlődése előtt.

Perspektívák. Mit hoz a jövőendő a zsidó tudomány és kapcsolt területei számára? A napjainkbeli szentföldi megújulás és szellemi eredményei mellett nem vonulhat el vizsgálódó tekintetünk anélkül, hogy észre ne vennők azt a jelentős tényezőt, melyet benne a zsidó tudomány számára is fel lehet fedezni. Az Achad-haam hirdette hegemóniális szellemi centrum napjainkban kétségkívül a Szentföldön van kialakulóban.

Ha a zsidó tudomány minden kutatója és művelője kiképezettségének bizonyos idejét a Szentváros egyetemén tölthetné, a magas fokú egységes oktatás elve megvalósulna. Kétségen felül hozzátartozik ehhez az elvhez a héber nyelv részleges hegemóniája is. A zsidó tudomány nyelve nagy részben minden valószínűség szerint a héber lesz és ez lesz bizonyára azoknak az orgánumoknak nyelve is, amelyeknek létezését a zsidó szellemi élet mindezüdig nélkülözi. A zsidó gyűjteményes munkák megosztása ezidőszertig inkább nyelvében, mint tartalmában nyilvánul. Pedig — és itt számos példára lehet hivatkozni — az egységes fejlődés az irányok szerint való differenciálódást teszi kívánatossá. Különbül és jobban szolgálja a tudomány érdekeit, ha a folyóiratok történelmi korok vagy különböző irányok, mint ha az országok nyelve szerint oszlanak meg. A folyóirat lehet több nyelvű is, elsőrangú fontosságú pedig szerintem az átfogó, egységes szemléletet nyújtó szellettörténetnek szabályos időközökben megjelenő organuma.

Perspektíváinkhoz kell számítanunk az akadémia megalapítását is. Létezett már Berlinben az *Akademie für Wissenschaft des Judentums*, de ez csupán címében azonos a metropolisokban fellelhető akadémiaikkal. Tudomány-irodalmi társaság ez, mely elősegíti a kutatást és tudományos művek kiadását. Az autoemancipáció tudományos jellegéhez hozzátartozik az is, hogy a zsidó tudomány önmaga honorálhassa erkölcsileg a maga jeleseit. Ez az elv is Zunzra megy vissza. Megvalósítása ugyancsak a Szentföld centralizáló és hegemóniát gyakorló szellemi életére vár. Minden út a szentföldre vezet, de a kutatók munkája a diaszporáé marad, mert csak az eleven kulturális hullámzások közepette jöhet létre az a szellemi erősség, mely mindig kiválóat és jeleset volt képes alkotni.

Befejezés. Ha összefoglaló áttekintést vetünk a bejárt területre.

meg kell állapítanunk, hogy ez az út az egyenes és következetes fejlődésnek és egységnek századát jelenti. Egység, mert éppen a kezdeményezés jelentőségén felül, Zunz Lipót elévülhetetlen érdeme. Elindító munkásságában a fejlődésnek programját is megadta. De ez a fejlődés egyszersmind következetes is, mert nincsenek véletlen eseményei és történései. E század mindenkor a zsidó historiában, de különösen a szellem történetében kiváló korszakot fog jelenteni, mind gondolati emelkedettsége, mind eredményei kiválósága tekintetében.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŪJTEMÉNY

שמואל חיים בירנפלד

ברכת אברהם חיים

אשל נטע לרעבי פרי עץ - חיים
בארות חפר שיזלו מים - חיים
רב ומנהיג לעדת אלהים - חיים
הון אסף מאצר תורת - חיים
מה רוב גדלתו בארצות - החיים

חסדו לצמחים ולבעלי - חיים
יורה דעה לכתו בארה - חיים
ינהלהו אשר עמו מקור - חיים
מעשיו כתובים בספר - החיים

לו יאמר כל הכתוב - לחיים
עתירתנו שיוסיפו לו שנות - חיים
פה צוה ה' את הברכה: חיים
אמי.

מקשר ומנש לשר וגדול בישראל היה הגאון מורה מורנו הרב רבי אברהם חיים לעף
שלישי"א שהגיע היום לתשעים לשה עוד רבות בשנים על דפי ספרי קודש והמדע
לתעלת ולתפארת ישראל.

מבוא להקרת עקבותיה החדשים של התישבות היהודים בפנוניה.

תחלת תולדות יהודי הונגריה האבד כפיל בערפלי זמי קדם. רק פה ושם מאיר את החשכה הזאת שביב זוהר כהה ורק לעתים רחוקות נפגשים אנתנו בזכרונות, המוכיחים לעין כל, שכבר בימי קדם ולפני דורות עולמים ישבו יהודים במקומות האלה. ברם, שביבי אור אלה היו כל כך כהים והזכרונות שנתגלו היו כל כך קלושים ובלתי מספיקים, שרוב החוקרים התיאשו ממלאכתם ופנו עורף לשתחה הזה של הקרת תולדות ישראל בהחוקים אותו לשמח עקר ובלתי פורה.

רק מעטים היו החוקרים, שלא הטעה אותם הסרן ההוכחות הברורות ושהאמינו באמונת קנאים, ש"לא ראיתי אינה ראיה", שבלתי דיותן של ההוכחות אינה מוכיחה כל עקר, שעל אדמת ארץ הונגריה לא היו חיים יהודיים.

בין האחרונים האלה תופש מקום בראש רבן ואבי הקרת תולדות יהודי הונגריה, הרב שמואל הכהן ז"ל. כשרונו הבלתי הנול, האינטואיטיבי של מחבר דברי הימים, באו במיוחד לדי גלוי מלא לרגלי העקרים, שקבע בקשר עם תולדות היהודים בתקופת הרומאים. בשעת פעלתו עדין לא עמדו לרשותנו זכרונות ונרננים ממשיים מהתקופה הזאת. אבל גם בלי מסמכים מספיקים קבע בבטחון נמור: "אמת, — שכמו שכבר הערנו, — שאין בין העתיקות הרומיות הרבות, בפרט בין כתובות המצבות, אך אחת, ממוצא יהודי, או שיהי לה לכל הפחות יחס כל שהוא אל היהודים בבטחון נמור, אבל לעומת זה רבים הם מאד מצבות הזכרון ולוחות הנדרים, שהקימו בני ארץ כנען, סוריה, תדמור וערב לכבוד אלהיהם. בלי כל ספק באו יהודי עם שכניהם היותר קרובים האלה גם יהודים אל המקומות האלה, אבל אמונתם אסרה להם אסור נמור להקים מצבות זכרון ולוחות נדרים כאלה, לאלהיהם, ובכן גם הסרן כתובות יהודיות של מצבות אינו מוכיח, שבימים ההם לא היו יהודים על אדמת הונגריה".¹

גם מכירו היותר גדול של האפיגרפיה הרומית, ט. מומסן, אינו מכיר עדין זכרונות, שיהי להם יחס ישר וברור אל דיהדותו, ובכל זאת קובע הוא במכתבו אל המר שמואל הכהן: "בין אותם האנשים, שמצבותיהם אינן מזכירות את אמונת בעליהן, אפשר ואפשר שרבים היו היהודים, אף על פי שאין הכתובות מזכירות את זה כפיל".²

הדברים האלה נאמרו כמו שהזכרנו, עוד בזמן שבו שום זכר ורואה לא היה להתישבות היהודים בפנוניה.

זכרונות היהודים, שבאו אחר כך לתנים רחוקות לאור יוב, כלם חוקו ואמתו את השערתו של מוסמן, מצבתה של מריה פסטימה,³ שרק זכרונה נשאר, לוח הנדרים של קוסמוס מפנטלה,⁴ המצבה מאלברט-אורשה,⁵ וכתובת המצבה, שפוענחה באסתרנס,⁶ מראים סמנים מובהקים ואפיונים בודדים של היהדות, שמקורם ומצאם היהודי הוא נעלה מכל ספק.

נוסף לזה נלו את הנר ואת הגמיה,⁷ המוצגים בבית הנכנס שבסומטבהל שמקורם היהודי נכר על ידי המטרה, שעליהם.

אבל העובדה, שזכרונות פנוניה, שהיוות להם שיבות אל היהדות, היו קלושים מאד, לכאורה היתה מחלישה וסותרת את ההשערה, שבמקום הזה נמצאו יישובים עבריים גדולים וצפופים בתקופת הרומאים. בין אנשי המקצוע, שהיו עוסקים בענין הזה, נמצאו במספר ממיר יותר ויותר גדול כאלה, שטענה שמיעוט מספר זכרונות היהודים בפנוניה מוכיח, שמספר היהודים, שהיו בין אוכלוסיית עבר הדונה, היה אופס ונשכח במיעוטו. וגם הם באו רק בעקבות ליגונות רומי, בתור סחרים ורוכלים, ישר מהעיר רומי אל המושבה המרוחקת הזאת.

שמואל קראוס למשל אינו מסתפק כל עקר בקביעת העובדה הזאת, הוא מגולל אותה לפנינו בצבעים רעננים מאד, בסמכו על כוח דמיונו: "התמונה הזאת מגוללת ומעבירה לפנינו את פנוניה עם האוכלוסייה הקדמונית הפראית שלה, עם ליגונות רומי, המושלים בבפח ועם היהודים הרוכלים בין שתי השכבות האלה, שבנו בכל מקום, גם הם היו נחוצים להן, בעקבות ליגונות רומי הופיעו יהודי רומי, אשר מצד אחד ספקו מוזן ונחיות לאנשי הצבא, אבל מאידך ניסא הבטיחו עושר ואולי גם תרבות והשכלה לילידי הארץ."⁸ בדעה הזאת החזיקו בופלער⁹ ובזמן האחרון גם גראף,¹⁰

ואותה עובדה עצמה, שפוענחו זכרונות בעלי אופי יהודי כולט, שסמלים, או בטיים עבריים ברורים ואפיונים נמצאו עליהם, הוליכה את החוקר הנוספת בכון בלתי נכון, נשתכחה השערתו של שמואל הכהן ושל מוסמן, שלפיה, גם בהעדר סמלים עבריים והתואר "יהודי" אפשר ואפשר, שזכרונות ידועים הם בני מקור עברי. על יסוד דוגמת העתקות היהודיות, שנמצאו בפנוניה ובשאר מושבות ממלכת רומי, קבע אהרלר ובעקבותיו גם גראף את רישמת הסמנים, שעל פיהם אפשר לקבע את מוצאו היהודי של כל הפין וחפין שנשארו לנו מתקופת הרומאים.

א) אם אנו מוצאים על הכתובת אצל השם גם את התואר "ידעים".

ב) אם צורת המטרה בעלת שבעת הקנים הרושה על האבן.

ג) אם אנו קוראים עליה את המלים היוניות, "εἰς θεοῦ" "ה" אחד.

ד) אם נמצא איה בשו או רכבה על הכתובת, המוסבים על עניני אמונת

או הסתדרות היהודים, שעל פיהם אפשר להחריש את השתיכות אותו וזכרון.¹¹

מאחר, שרק זכרונות אחרים התאמו את השתיכות אותו וזכרון, החקירה הנוספת הניעה לסמטה הסומה, ודמתה לאבן, שאין לה הופכין, אנשי הדעה הכימו לדעה המשבשת: שהיהודים מתי מספר הגרו לעבר הדונה מהעיר רומי בעקבות הליגונות.

בשעה שעל כל הזכרונות נקשו סמלים או תוארים יהודיים ברורים ובלטים, לא התחשבו כלל עם העובדה, שבמאות הראשונות לתאריך הנצרים, יהדות בת מאה פרוצופים היתה בגולה, אנו מוצאים סונדריזמוס נמור ושלם. היהדות היתה מעורבת כליל עם כתות שונות לאין מספר. אפילו בארץ המולדת, בארץ ישראל, מן הנמנע הוא לדבר על אודות יהדות אחידה בימים ההם. תקופת נביטת, כצביון ושנינו הנצרות היתה תקופת המהפכה בנוגע לרגש היותה מסחורי נפש האדם, בנוגע לרגש האמונה והדת שבדבריו ימי העולם. העדר והסרון כל יציבות, קפאון ועמידה, ערבוביה ותווה והונו של עקרים וסמלים, התערבותה, התבלבלותה והתחלפותה של יהדות, תרבות וזנות, ועבודת אלילים של הברברים מאפיונים ביותר את החיים הדתיים והרוחניים של התקופה הזאת.

דעותיו של " יוסטר נכונות הן מאד. "התלמוד, — אומר הוא, — הוא מקור מוסמך ונאמן רק בנוגע ליהדות ככל וארץ ישראל. אפשר ואפשר, שבארצות הגלות היתה יהדות אחרת לגמרה."¹² בין יהדות הגלות ובין חלקי ויכחות עמים אחרים, בפרט אלה, שגדלו על שדי התרבות היונית, — וכאן מדברים אנהנו בשורה ראשונה על הנצרות הקדומה, — עדין לא היו גבולות נכרים ובלטים, בלאו בנתחו את חברו של יוסטר, מעיר על יסוד נכון " מ' ב' ו' "שמות היהודים שבהוצה לארץ דומים לשמות העמים."¹³ אפילו בנוגע למלבושים, — קובע יוסטר, הם אינם נבדלים במאומה ממלבושה של הסביבה היונית — רומית — אלינית.¹⁴

אנו יכולים להוכיח על ידי שורה שלמה של דוגמאות את דושתמושת הסנקרטיזם הגמורה של אותות וסמלים שונים, לראשונה מזכירים אנהנו את כתובת מצבת פסטימה מריה, שתחילת באותיות DM,¹⁵ אפנית כמוה גם הכתובה, שנלוה ברומי, על זאת רואים אנו משלבת המשוה, ואחר הנוסחה, שאינה מגלה לנו את השתיכותו הדתית של הנפטר, רואים אנו בתור קשטי מצבות את תמונת אלוקר בכך הקבר, את המטרה בעלת שבעת הקנים, את ארון חבית וצורת דנים,¹⁶ גם בות הכנסת שמתוקן שומר מצבה אחת, שפוענחה ברומי.¹⁷

DMD
ELI P ASA
SORICIO

המומחים עדין לא יכלו להכריע מה הוראת הסמל, הנראה באמצע, לפי דעתו של פריי אפשר, שהוא צלב,¹⁸ מרכיב מחזיק אותו למטרה,¹⁹ דיעהל סוכר, שוהיא מצבתו של איה גר צדק²⁰ ולפי מהויק אותו למשלבת המשוה,²¹ העובדה בעצמה שכל כך קשה להכריע את השתיכותה של המצבה הזאת, מאמתת ומחוקת את השערתנו. היהדות והנצרות במאות הראשונות של תאריכנו היו חיים משתפים לגמרי, ובכן גם את הסמלים לא היה אפשר להבדיל זה מזה, ואם אנו מביאים עוד בחשבון את קרבתם המוחלטת של שני הכוונים הרוחניים אל המקור המשותף, אין לנו שום סבה ויסוד להשתמש על זה,

אבל עדין אין אנו הסרים ודוגמאות, מצבה אחת, שנמצאה בגולה, נושאת

את הכתובת הבאה:²²

+ HIC REQUIESCIT IN SOMNO PACIS
BONITUS FILIO STAVRUS DF
IVL DIES XXV. ID V.

כי נר מצוה ותורה אור

גם הכתובת הזאת התחיל בסמל הצלב ותסטים בפסוק עברי, המובא מספר

המשלים (ה כ"ג).

אבל לא רק הכתובת בעלי הכתובות מוכיחים את סוגריותיהם של הסמלים, שעליהם ישל עקרי הדת של הימים ההם, על ידי נחמה של זכרונותיה האמנותיים ושרידי הבנינים של התקופה הזאת באים אנו גם כן לידי תוצאות שונות. מקום מוצאם של זכרונות אמנותיים כאלה הוא דווקא פנויה. לרגלי החפירות, שהתנהלו בעבר הדונה, נגלו קשויי תבות וארונות מעשה מקשה, המכילים ציורים ותמונות הנכנים וישל הברית החדשה בזמן אחד.²⁸

אפנינים הם ביותר ותומכים בכל את השערותינו קשויי תבות, שנמצאו באולצויה קסטרה (Szt. Endre) ובכפר צטר, כוח בטוים האמנותי מעיד על מוצאם המודחי. את העובדה הזאת עוד מוכיחים אגוזים בקשר עם כוון ואופני הגירת היהודים אל המדינה הזאת. תבליטי תבות שבכפס. אנדרה²⁹ מתארים את דניאל בנוב האריות, את תבות בתו של יאיר יהודי עם צורות מתולוציות שונות, על משכיה אחת רואים אנו את תמונת הרקולס, עומד ומביט מימיה ועל משכיה אחרת מפותח (פחין) = (trébělni) יופיטר, היושב על כסא עם נשאו, שגם נבו נבה מאד, נופו העליון ערום וכימינו מחויק הוא ויקטוריה בעלת הכנפים העומדת על דרך הארץ.

על קשויי תבות שמצאם³⁰ שוב מופיעות התמונות: דניאל בנוב האריות, הרועה הנאמן, יוסף מקבל את אחיו ועקדת יצחק, אבל אצל התמונות התנכיות ושל קביות החדשה תופשים מקום גם השמש, הירח, המאדים, הכוכב, הצדק והנגה כמו סמלי ימי השבוע וכו'.

דעתו של ל. נאה, הקובע: "התערבותן לסוגריותיהם של התמונות הנוצרות עם המתולוציה האלילית והפקודם הגדול של האפוטרופיונים מוכיחים על מציאותם ופיריהם של חיים דתיים נוצריים בתחלה הצפוני של הפרווינציה"³¹ נכונה מאד. רק יש להעיר ולהוסיף על דבריו, שבין "התמונות הנוצריות" נמצאות במספר הגון כאלה, ששייכותן אל היהדות קרובה לרדאי ושה. "חיים התצריים" לא היו אהדים ונוצריים לגמרי ואולי היו הם חיים יהודיים וחיי הכחות הרבות והשונות, אשר בפרט בימים ההם ובזמן הזה מהלציה של היהדות יצאו ועל ברכיה נולדו.

המר נאד קובע במקום הזה חוץ מזה: "... בדיקתן האמנותיות של התאודים המתולוציים מוכיחה על התפשטותה הרבה של האמנות ההלניסטית-מרורחת במדינת פנויה, ודבריו אלה מעידים על נכונות השערתנו."³²

גם זכרונות הבנינים, שפענחו במרוצת הזמן, מראים ומוכיחים לעין כל, שבתקופה הזאת עדין אי אפשר להבדיל בקו נבר ובלט בין יהדות הגולה והנוצרות הקדומה ושהסמלים ועקרי הדת של שני כונוי הרחוק האלה עדין משתמשים בערבוביה. כיום הוא למעלה מכל ספק בעיני כל חוקרי קדמוניות, שאם מוצאם ומקורם של בניני הבסיליקה של הנוצרות העתיקה יש לבקש בארצות בני קדם³³ צורת תמונת

כינוי הבנין האלה משקפים את צורתם וסגנונם של שרידי בתי הכנסיות, שנתגלו לרגלי החפירות, שהתנהלו בגליל.

"שרידי (החפורה) בתי הכנסיות המאחרים, שבגליל, מצינים לפטנו סוג אחר וחדש של בית האלהים, אשר דוגמתן ותבניתן היה יסוד לבסיליקות הנוצריות"³⁴ ובאמת קשה מאד לקבוע ולהכריע משרידי הבנינים דאלה, אם הם של בסיליקה נוצרית, או של בית הפלת היהודים,

לדוגמה אוכיר כאן את שרידי הבנין בעל צורת בסיליקה, שפענחו בשמוני³⁵ ושאי אפשר להכריע בבטחון נמוך, אם בית הפלת הנוצרים הקדמונים או היהודים הוא. הראיה היחידה המכרעת היא "עמוד הוכרין, שנמצא שם, והמדבר בפרוש מבית הכנסת"³⁶ אבל למרות לראיות ברורות והותמות כאלה, טוען ליטצמן, שהבנין היה מקום עבודתם של הנוצרים הקדמונים, שהיה אמנם בנוי על גבי הרבותיו של בית הכנסת אחר, או שהביאו את העמוד הגדון ממקום אחר מן המוקם אל המקום היה וקבעוהו בבנין הזה, והשתמשו בו תשמיש שני,³⁷ כעת, על יסוד הקירית שמואל קלין יכולים אנו כבר לקבוע בבטחון נמוך, שהרבות שטובי, הם שרידי בית הכנסת קדמון.³⁸

הדוגמאות, שהוכרנו כאן, כלן כאהת מעודות ומוכיחות, שבשעת הקירית עקבותיהם של יהודי פנויה, אין אנו רשאים להחזיק בהוראות אוי"הלר, ואם אנו מחויקים בצורות המקבלות ואם אין אנו רוצים להחליט ולהכריע על מקורם היהודי של זכרונות התקופה הזאת, כי אם אך ורק על יסוד אותה, סיסמאות וסמלים המקבלים ומכירים על ידי כל או כשה הולכים אנו בדרך בלתי נכונה ומוטעית, יותר מכל העובדות, שהוכרנו כאן, מוכיחות ומאמתות את אמרת הדעה וההשערה הזאת מצבות הקטקומבה שברומי, אם אנו בודקין בדיקה יסודית אך ורק את מצבות הקטקומבה יהודית שבמנוטה ורדה, מיד מוצאים אנו שורה שלמה של כתובות, שאין בהן שום אות ומופה, שום סמל וסימנה, המעיד על מוצאן ומקורן היהודי.³⁹ לעמת זאת דבות הן המצבורה, המראות בכתובותיהן יסודות ספולכרליים אליליים.⁴⁰ לדוגמה רצוד אי להראת לקוראים את המצבה מספר ד', שהיא היותר אפנית בכלן.

בתיחלה העליון של המצבה הזאת נלגל החמה המכנה באופן פרימיטיבי תחת קמרון סורי, תחתיהם נמצאת הכתובת:

DMS
SITTIAE FORTVN
I QVAE VIXIT AN
NIS QVINQVAG
INTA QVINQVE
POSVIT EI SITTIV
S IANVARIVS
BENEMERENTI
MATRI.

מוללה, בנתחה את הכתובת, מעיר: "אי אפשר להכריע, אם הכתובת הזאת היא יהודית, או אלילית"⁴¹ יש לנו זכות ויסוד לשאל: אלמלא מוצאו את הכתובת הזאת כבירת העולם היהודי שבמנוטה ורדה, מי בין החוקרים היה מחויק אותה ליהודית? במקרה זה רק מקום מציאותה משורה עליה אופי יהודי.

האלה. אבל אם אנהו מזכירים רק את העובדה היהודית בלבד, שעניו מלך אמסיה היה ניסו של אנריפוס הראשון, מלך היהודים⁴⁵ ובמובן היה נר צדק, קרוב להאמין, שרוב מנין ורוב בנין אורחי מדינתו הלכו בענין הזה בעקבות מלכם, ומאחר שאת בני חיל המצב שבאינטרציוה ניסו מאמסיה, מיד מתברר לפנינו מוצאה ופקודה של ההתיישבות היהודית הצפופה במקום החד ובכביבותיו, מכל מה שנאמר עד עכשו ונצא, שהקורה הנוספת של הגולה היהודית בעבר הדונה מכטיחה לנו אפשרויות בלתי משוערות, אף על פי שרק העניינות הנמורה היא נר לרגלנו והדבריות היא אור לנתיבותנו בעבודת המדוש של הקורה עקבות אבותינו שנעלמו מעינינו בערפלי ימי קדם.

ה ע ר ו ת

¹ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon I. (Bpest. 1884) p. 5.

² Ibid p. 5.

³ CIL III. 3688., Krausz S. IMIT évk. 1902. p. 295. — Diehl: Inscr. lat. christ. vet. No. 4918.

⁴ Romer Fl.: Archeologiai közlemények IV. 60. — Ortway: ibid. X. 123.— CIL. III. 3327. — Mommsen: Ephemeris II. 593. — Krausz S.: IMIT. évk. 1902. p. 298. J. B. Frey: Corp. Inscr. Jud. No. 677. Oehler J.: Epigraphische Beiträge zur Geschichte des Judentums M. G. W. J. 53. (1909.) p. 449. No. 209. — Krausz S.: Synagogale Altertümer (Berlin—Wien 1922.) p. 260.— Hampel J.: AÉ. XXVI. (1906) p. 230. 238. 239.

⁵ Wolf K.: Philologiai Közlöny II, 53.— Mommsen: Ephemeris, II. no. 1060.— Fröhlich R.: AÉ. XI. (1891.) p. 232.— CIL. III. 10611.— Krausz S.: AÉ. Uj f. XXIV. (1904.) p. 170.— Id. IMIT. évk. 1904. p. 22.— Hampel J.: Arch. epigr. Mitth. aus Oester. II. p. 75.— Krausz S.: Budapesti Hírlap 1904. III. 10.— J. B. Frey: CIL. No. 675.— Diehl: Inscr. lat. crist. vet., II. p. 502. No. 4958.— Cagnat: Inscr. gr. ad res romanas pertinentes I. N. 536.— E. Peterson: *ΕΙΣ ΘΕΟΥΣ* (Göttingen 1926.) p. 277—279.

⁶ Fröhlich R.: AÉ. Uj f. XI. (1891.) p. 236.— CIL. III. 10599.— Krausz S.: AÉ. Uj. f. XXIV. (1904) p. 170.— E. Diehl: Inscriptiones Latinae Christianae Veteres (Berlin 1927.) No. 4896.— J. B. Frey: Corpus Inscriptionum Judaicarum (Citta d. Vaticano 1936) No. 676.

⁷ עיי' להלן

⁸ Krausz S. IMIT évk. 1902. p. 294.

⁹ Büchler S.: A zsidók története Budapestén. (Bpest. 1901.) p. 13.

¹⁰ Gráf A.: Zsidók Pannoniában. IMIT évk. 1939. p. 233.

בסמכו על הדוממות, שמנינו כאן יש ויש לנו נמוקים מספיקים להור ולשוב ולחור ולברק את כל הכוונות. הנמצאים ברשותנו מתקופת הרומאים, שמכחינת מוצאם עדין מוטלים בספק, ככל המקרים האלה עדין מחויבים אנו להביא בחשבון את כל האפשרויות, ואם בתוך התמר העצום מוצאים אנו רק זכוונות אחדים, שברקתם הראשונה והשטחית לא העלתה כלום, אבל ברקתם האחרונה והיסודית, שנעשתה על פי שושנה מדעית, הביאה לידו תוצאות חוביות בנוגע ליחסם אל היהודים, ועל ידי עמלנו זה הצלחנו להביין מעט אור יותר על אפלת וערפל תולדות אבותינו בתקופה הנדונה, לא היה עמלנו והשתדלותנו לרק.

ואם יש חשיבות להקורות נוספות ויסודיות ככל שאר מישבות ממשלת רומי על אחת כמה וכמה רצויות ודרושות הן בפנינו, בשטחה היותר מוגנה של שדה הקורה תולדות וקדמוניות עמנו בתקופת הרומאים.

יש עובדות ראיות ראיות להשומת לב, המעריכות וטובעות ממנו לשקל מחדש במאני החקירה רבים מזכוונות פניוניה, שנשארו מתקופת הרומאים. הנמוק הראשון, הממריץ אותנו לנשת לעבודה הזאת, הוא נודל מספר בני ארצות המורה בעבאיות הרומאים הנמצאים במקומות האלה, ודעים אנו שבשעה שנודו הברברים אימו על עמק הדונה, ובפרש תחת ממשלת מרקוס אורליוס, כשצפת הצפת הברברים היתה קרובה מאד, שלחו השגבורת של נודים מזרחיים לתוך מבצרי הגבול, להגן עליהם בפני התקפת הברברים. הנודים המזרחיים הנו כאן לא רק בדרך ארעי וזמני, כי אם בדרך קבע, ארץ חיל המצב שבאינטרציוה (Pentele) הוו בני אמסיה במאה השנייה והשלישית (Cohors miliaria Hemesenorum) ואת חיל המצב שבאלוציוה קסטרה (Szt. Endre) הוו רובי קשת בני סוריה. (Cohors miliaria nova Surorum sagittariorum.)⁸⁷

לפי פאוליושש הנתה מה פלוגת אמסיה מימי אנדרינוס קיסר עד אמצע הדמאה השלישית⁸⁸ למכרינה שקרלט⁸⁹ מסכים בכל לדעתו של נ. קנפסוניה⁹⁰ הקובע שפלוגת אמסיה יצאה מכלל חקי הגוים של אנדרינוס קיסר, ולפיכך השלימו את הפלוגה הזאת תמיד מבני ארץ מולדתה.

ל. נאה בסמכו על מציאות האוכלוסיה המזרחית הצפופה במקומות האלה, קובע, שהערים, ששבנו לאורך שפת הדונה, היו היותר מוכשרות ומתאמות, שתוצרנה ותורקמנה בהן קהלות נוצריות מורחות⁴¹.

ובאמת נכתבו כבר רכבים שלמים על אודות תולדות הנוצרים הקדמונים שבפניוניה,

עובדה חשובה, שהיא למעלה מכל ספק, היא, שבתקופה הזאת היו בכל אזורי ערופה בתי כנסיות של היהודים מרובי התפשטותה של הנצרות⁴² העתיקה, וחקרים רבים ומקורות למכביר מעידים פה אהה, שהגולה היהודית היתה מבשרה, הליצרה ועושה מלוגה של הנצרות⁴³ ואם הדבר כך, או ארך אפשר, שיעלה על דעתנו שבשעה, שבפניוניה נפגשים אנו בכל שעל וצעה, ובכל מדרך כך רגל עם עקבות הנצרות, ההתיישבות היהודית תהיה כל כך קלושה ואוססת, שרק עקבות כהות מעודות על מציאותה?

ל. נאר מדנישו, שהיהודים היו בין אסתרנום ובין דונפנטלה התיישבות צפופה⁴⁴.

אבל אינו מפרש לנו את מהות הבעיה ככל פרטיה, ואינו מבאר בחבורו את דבריו

²⁶ Nagy L.: Pannonia Sacra p. 139.

²⁷ Ibid.

²⁸ V. (1940) p. 121. בשאלה הזאת היתי עוסק במאמרי שדו"פע ב "לבנון". „Ókori zsidó freskók“.

²⁹ A Reifenberg: Denkmäler der jüdischen Antike (Berlin, 1937) p. 36.
³⁰ Petrovie: Starimar 7. (1932) p. 81—86, 135—136.

³¹ Frey: CII. No. 694.

³² Lietzman: ZNW. 32, (1933) p. 94.

³³ Klein S.: Neues zum Fremdenhaus der Synagoge. GWJ. 77. (1933) p. 81—84. מוקניק לדעה הזאת מסכים גם הפרופ' סוקניק (Ancient Synagogues in Pal. and Greace).

³⁴ Müller-Bees: Die Inschriften der jüdischen Katakomba am Monteverde zu Rom (Leipzig, 1919) No. 7. 9. 16. 17. 20. 21. 22. 24. 26. 34. 40. 42. 51. 52. 57. 65. 73. 76. 84. 85. 86. 91. 92. 95. 96. 97. 99. 106. 109. 112. 114. 115. וכי

³⁵ Ibid. No. 4. 43. 100. 101. 103. 104. 105. את הנטסה האלילית הזאת Cf.: F. Becker: Die heidnische Weiheformel DM. auf altchristlichen Grabsteinen. (Gera 1881.) — G. Greeven: Die Siglen DM. auf altchristlichen Grabschriften und ihre Bedeutung (Rheidit 1897). מונקצי דברו על אודות הקטקומבות מעור: „ביהדות המתבוללת לא היה די כוח לעמד כנגד מנהגי החברה האלילית שבסביבתה ועל ציוני קברותיה, בעל כרחיה, נותנת היא מקום לתאור צלמי בני אדם ולשאר יסודות האמנות האלילית.“ (יומן רומי p. 29)

³⁶ Ibid. p. 7.

³⁷ Nagy T.: A pannóniai kereszténység története a római védőrend-szer összeomlásáig (Bpest. 1939.) p. 20—21.

³⁸ Paulovics I. A dunapentelei római telep (Arch. Hungarica II. Bpest. 1927.) p. 35.

³⁹ Rivista Istorica Romana II. (1932.) p. 262.

⁴⁰ Pauly — Vissowa: Realencyklopädie der classischen Altertums-wissenschaft (Stuttgart, 1905) IV. col. 295.

⁴¹ Nagy L.: Pannonia Sacra, p. 54.

⁴² במעשי השלחים" י"ו קוראים אנו שהשליח שאול (פאולוס) הפיץ את הדת עקרי הדת החדשה בשלונקי, בבערעה ובאשן בבתי הכנסיות של היהודים Cf.: W. Staerk: Neutestamentliche Zeitgeschichte I. (Leipzig 1907) p. 128.

⁴³ M. Friedländer: „dass alle Elemente des späteren christlichen Gnosticismus bereits vollständig in ihm (jüdischer Hellenismus) enthalten, und das es war, der dem Christentum und insbesondere dem paulinischen den Weg bereitet hatte.“ (Synagoge und Kirche in ihren Anfängen. Berlin, 1908.) p. 21.

מסכים בכל וכלי הנאי להשערה: שהיהודים באו בעקבות ציונות רומי אל אדמת מדינתנו ודוקא מצד איטליה, על העמוד ה 241 הוא כבר יותר קרוב אל האמת בקבעו, שאת הנדודים בני סוריה, שהיו שומרים את גבולות המדינה לאורך נהר הדונד, בודאו לזו גם יהודים במספר הגון.

¹¹ Id. p. 240. אבל אחרי מנית הסמנים הוא הוכיח מצבה אהה, שהיא מחסרת.

¹² J. Juster: Les Juifs dans l'empire romain, leur condition juridique economique et sociale (Paris 1914) I. p. 357.

¹³ Blau L.: A zsidók a római birodalomban. M. ZS. SZ. 1918. p. 109.

¹⁴ J. Juster: Ibid. II. p. 215.

¹⁵ ראה למעלה, הערה מספר 3. כתובות מצבות רבות דומות לזו מכורים אנהנו הערה CIL. VI. No. 29760, VIII. No. 7530. add XIII. No. 2074, 2076, f. 35,

¹⁶ Rossi: Inser. chr. Róm. I. 489. add. p. 577. — CIL. XV. 3552.— Diehl, 4942, מעיר: „Titulus est iudaeus christianus“ De Rossi ibid. מעיר: „Monumentum sui patuis generie, quam unde communis aliqua lex et norma peti possit.“

¹⁷ Museo del Vaticano XXX. 27.

¹⁸ Frey CII. p. 583. No. 85.

¹⁹ Marucchi, Elements d' Archeologie chretienne I. Notions generales II. le zidua (Paris — Roma 1905.) p. 220.

²⁰ Diehl, II, p. 305, no. 3908/a „Si minus iudaicus est titulus pro-se-lytae certe videtur fuisse.“

²¹ Lupi: Dissertazioni e lettere filologiche antiqvarie (Arezzo 1753) הוצאת P. Gort S. J. Lettera XV. p. 84.

²² Frey CII. p. 585. No. 88.

²³ את נוחם המפורט ועודם האמנותיים מסודי ראה למטה.

²⁴ Nagy L.: Pannonia Sacra (Szf. István emlékkönyv) p. 67.— 33, 34, נאד מכיר בהשיבותם מבהינת הסונדרומוס, כשמעור: „ראוי לתשומת לב. ציור, 35, שפה נפישות התמונות הנוצריות, המתולוגיה האלילית והמונות קרבות עם זכרונות עבודת ופולחן הקיסרים.“ (Ibid. p. 70.)

²⁵ Hampel: AÉ. XXII. (1902) p. 38. 17. Supka: Römische Quartalschrift 27. (1913) p. 168. I. תמונה Nagy L.: Pannonia Sacra p. 88. 53. 54. תמונה. Kádár Z.: Pannonia öskeresztény emlékeinek ikonográfiája (Bpest, 1939.) p. 21. 19. תמונה

פה מזכירים אנהנו את הסרופס היהודי, שמונקצי מביא אותו בספרו: „יומן רומאי“ (Bpest. p. 33.) „בחלקו העליון, במסגרת מקושטת יפה בנירלנדיום רואים אנו צורה מנורה מעבדה באמנות נמורה עם צנתרות השמן, את המנורה מהזויקים אמורים מושלבים איש באחיו הנשאים כלים מלאי פרות.“ לפי דעתו של מונקצי גם זה „מעיד על עמיצות והוקו היהסים והקשרים, שהיו קיימים בין התרבות היהודית ובין העולם הנוצרית והאלילית שבסביבותיה.“ (Ibid. p. 33.)

גם נ. נאד מזכיר את תפקודה של הגולה מבחינת המססיו הנוצרית, הוא כותב:
 „הנוצרות, שיצאה מארץ ישראל, כמוכך, פנתה אל הגולה היהודית, אל החברה היותר
 קרובה אליה, אשר בימים ההם התפורה בכל חלקי ים התיכון ועמדה תחת הסותם של
 קיסרי רומי אשר מבחינה דתית היתה אמנם סוגרת ומסוגרת כלפי העמים עובדי
 אילים, אבל מבחינת השכלתה ותרבותה היתה מתורדת ומתחברת עם ההללניזמוס,
 הנצרות באה בקשר עם שכבות העמים האליליים בעזרת ובאמצעות גרי הצדק של
 הגולה היהודית.“ (Nagy T.: Op. cit.) p. 8.

⁴⁴ Nagy L.: Pann. Sacra. p. 139.

⁴⁵ Jos. Ant. XVIII. 135; XX. 139.

MTA KÖNYVTÁRA
 SCHEIBER
 GYŰJTEMÉNY

MTA KÖNYVTÁRA
 SCHEIBER
 GYŰJTEMÉNY